

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

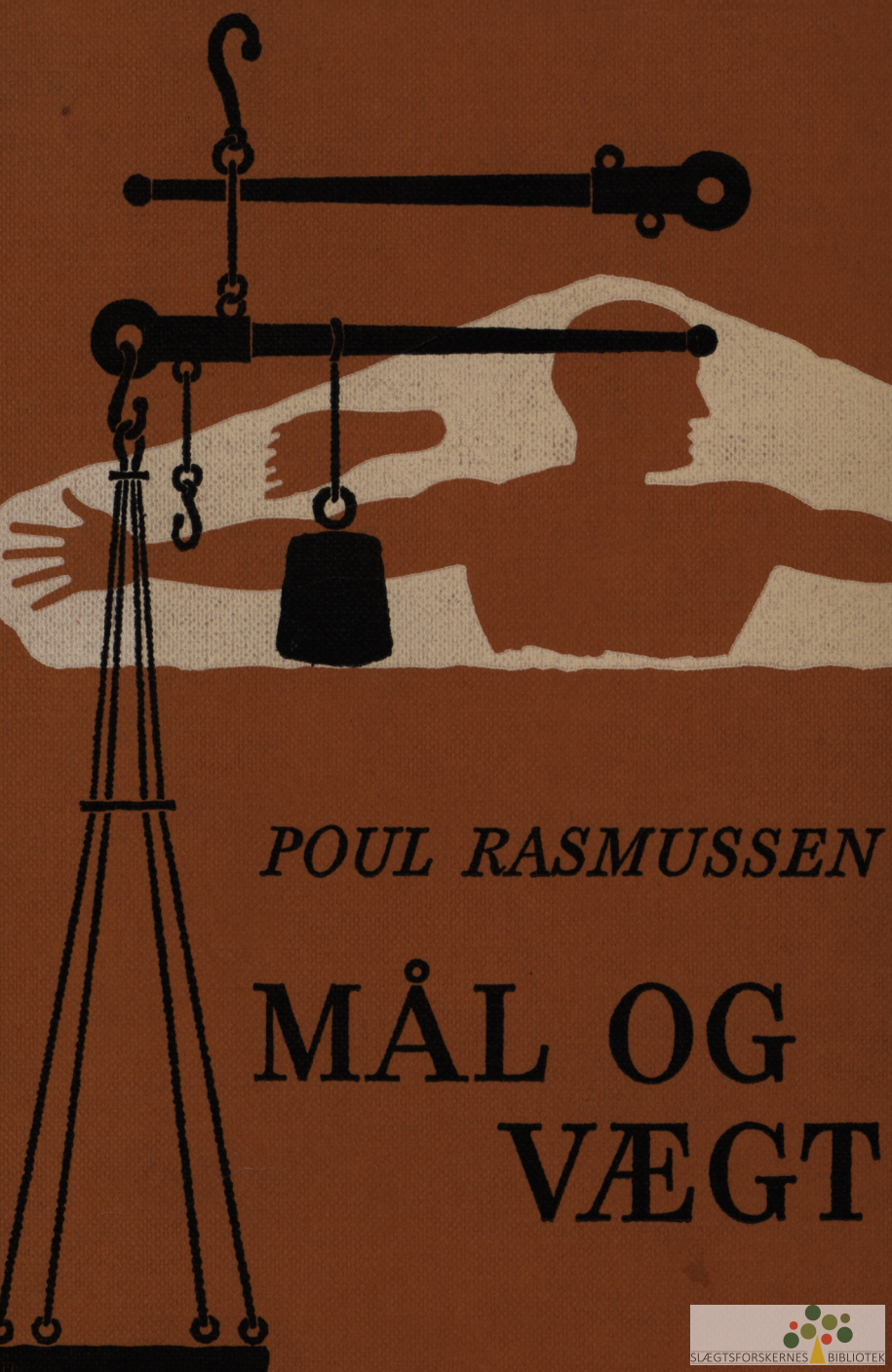
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

POUL RASMUSSEN

MÅL OG VÆGT

MÅL OG VÆGT

Svend Aakjær in memoriam

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGS
HÅNDBØGER

POUL RASMUSSEN

MÅL OG VÆGT

KØBENHAVN 1967

I håndbogsserien under redaktion af Herluf Nielsen
foreligger tillige:

Knud Prange: Heraldik og historie

Herluf Nielsen: Kronologi

Povl Eller: Historisk ikonografi

Georg Galster: Mønt

Ib Kejlbo: Historisk kartografi

Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie

Uden for serien, men om beslægtede emner:

Knud Prange: Heraldisk Nøgle til Nyt Dansk Adelsleksikon

R. W. Bauer: Calender for årene indtil 2200 e.Kr.
(fototeknisk optryk)

H. Worsøe: Grundbog i slægtshistorie

E. Kroman: Skriftens historie i Danmark fra reformationen til nutiden

H. Hjelbølt: Skriftprøver

G. Hansen: Grundtræk af en historisk metode

Bogen er sat med Garamond 10 punkt og trykt i
Fr. Martin's Bogtrykkeri, Christiansfeld.

Papir: Tryk E, 100 g. De forenede Papirfabrikker.

Oplag: 1600 eksemplarer.

Omslaget er tegnet af *Evald Thøgersen*

© DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

FORORD

Siden Svend Aakjær i det nu 30 år gamle 30. bind af Nordisk Kultur gav den første videnskabeligt underbyggede fremstilling af målenes og vægtenhedernes historie i Danmark, har den metrologiske forskning fortrinsvis beskæftiget sig med undersøgelser vedrørende de mål og vægtenheder, kong Valdemars jordebog omtaler, samt de middelalderlige jordmål og jordvurderingsenheder. De to første af nærværende lille bogs hovedafsnit har til formål at gøre rede for denne forsknings vigtigste resultater. I det tredje hovedafsnit, der er disponeret leksikalsk, bestemmes størrelsen af de mål og vægtenheder, der benyttedes i den indenrigske vareomsætning i kongeriget vest for Øresund 1500–1700. Som tillæg hertil er der efter redaktionens ønske givet en kort oversigt over mønternes omsætningsværdier i samme tidsrum. For de yngre perioders og Sønderjyllands vedkommende har pladshensyn gjort det nødvendigt, at man nøjes med de s. 81 meddelte henvisninger til andre alfabetisk ordnede redegørelser for deres mål og vægtenheder. Danske kirkearkæologers og arkitekturhistorikers og forskellige svenske forskeres undersøgelser af de længdemål, man anvendte ved opførelsen af bygninger og rebningen af markjorder, er uden større betydning for fortolkningen af kilderne til landets økonomiske historie. De er derfor ikke refereret (se nærmere s. 82, note 4).

Poul Rasmussen.

INDHOLD

Forord	5
Vægtenheder og rummål i kong Valdemars jordebog . .	9
(Indledende definitioner s. 9, Hallandslistens takster s. 14, Vægtenheder i skålvægtens system s. 16, Kornmark og kornskæpper s. 17, Smør- og honningmål s. 21, De refererede teo-riers sandsynlighed s. 23, Litteratur og noter s. 26).	
Middelalderlige jordvurderingsenheder og jordmål	28
(Indledende definitioner s. 28, Indirekte bestemmelse af jordvurderingsenheder s. 31, Fortolkning af opgivelser, der ikke er nærmere specificeret s. 33, Identifikationen af ældre og yngre kilders oplysninger s. 35, Jordmålenes og -vurde-ringsenhedernes størrelse s. 37, Jordvurderingsenhedernes hi-storie s. 40, Litteratur s. 48, Noter s. 49).	
Tillæg. Valdemarstidens og borgerkrigstidens mønter . .	50
Mål og vægtenheder i kongeriget vest for Øresund 1500–1700	51
(Afstandsmål s. 51, Alen s. 52, Pot som mål for øl og vin s. 53, (Skål)pund s. 54, Tønde s. 57, Andre mål og vægt-enheder s. 63, Litteratur s. 80, Mål og vægt i andre perioder og egne s. 81, Noter s. 82).	
Tillæg. Danske mønters omsætningsværdier 1500–1700	83

VÆGTENHEDER OG RUMMÅL I KONG VALDEMARS JORDEBOG

Når man skal beskrive gamle mål og vægtenheder, må man operere med to begreber, man sjældent benytter i vore dage, nemlig et *system* af mål eller vægtenheder og et *regnemål* eller en *regnevægt*enhed.

To eller flere længdemål, flademål, rummål eller vægtenheder udgjorde et system, når de anvendtes på samme tid og på de samme steder, når det antal gange, den mindste enhed gik op i de andre, var hele tal, og når de kunne måles eller vejes ved hjælp af det samme redskab.

Hvad regnemålene eller -vægtenhederne angår, var det mål og vægtenheder, der ikke kunne måles eller vejes på én gang med de redskaber, man brugte, men fremkom ved opsummeringer af flere målingers og vejningers resultater.

I middelalderen vejede man ædle metaller, mønter o. lign. på små skålvægte og mindre partier af fødevarer m. m. på stangvægte, som man holdt i hånden. Disse stangvægte var enten bismere i egentlig betydning, som man bragte i balance ved at flytte den løkke, hvori stangen hang, eller pundere, som man bragte i balance ved at flytte det lod, der fungerede som kontravægt. Større varemængder vejede man på stangvægte eller skålvægte, der var ophængt i en stang, som to mænd bar på skuldrene, i en loftsbjælke el. lign. De store skålvægte kunne være indrettet på den måde, at den stang, hvori skålen med de varer, der skulle vejes, hang, var kortere end den stang, hvori skålen til lodderne var ophængt. Derved opnåede man, at man kunne veje tunge varer med små lodder. For vejningen med de små skålvægte, for vejningen med stangvægtene og for vejningen af store vare-

partier havde man særlige systemer af vægtenheder, skålvægtens, bismervægtens og skibsvægtens systemer.

Ligesom man havde forskellige systemer af vægtenheder, således benyttede man forskellige systemer af rummål. Nogle af disse systemers enheder, nemlig kornmålenes, smør- og honningmålenes, omtales i Valdemars jordebog.

Ordet en *mark* benyttedes som betegnelse for såvel vægtenheder som rummål i forskellige systemer. Dette ord betyder egentlig et mærke, enten et mærke på en metalgenstand, der havde en bestemt vægt, eller et skalamærke på en stangvægt. Mark er en vægtenhed i skålvægtens og bismervægtens, muligvis også (se nedenfor s. 22) i skibsvægtens system.

I den ældste del af middelalderen benyttede man vejet guld og sølv som faste værdimål og betalte med vejet sølv eller med udmøntede penninge, som man ligeledes vejede eller for mindre beløbs vedkommende talte. Ordet mark kom derved også til at fungere som betegnelse for en regnemønt, nemlig det antal penninge, der vejede eller skulle veje en mark. På Valdemarstiden var penningen det eneste pengestykke, man udmøntede. Markens anvendelse som betegnelse for en mønt hører således en senere tid til.

Skånske Lov, kap. 226 fastsætter brandstøden til en penning eller en skæppe byg eller to skæpper havre, og i Gesta Danorum beretter Saxo, at høsten på Erik Ejegods tid var så stor, at en skæppe korn i nogle egne af landet kun kostede en penning. Med støtte i disse to kildesteder antages det almindeligt, at der har været en tid, da en skæppe rug eller en skæppe byg har kostet en penning, og at denne pris førte til skabelsen af et regnemål for korn, idet man kaldte så mange skæpper rug eller byg, som der gik penninge på en mark penge, d.v.s. det antal skæpper rug eller byg, der i en del af landet kostede en mark penge, for en mark rug eller byg.

I 1500- og 1600-tallet anvendte man tre sæt regnemål for korn, nemlig et for rug, et for byg og et for havre. Bygmarkens skæppetetal var noget større, og havremarkens skæppetetal var dobbelt så stort som rugmarkens. Da rugens værdi og vægt sædvanligvis var lidt større end byggen og henvend dobbelt så stor som havrens, opnåede man derved, at en mark rug, en mark byg og en mark havre fik omtrent samme værdi og vægt. De fleste forskere, som har beskæftiget sig med de middelalderlige kornmål, går ud fra, at den omtalte forskel på rugmarkens, bygmarkens og havremarkens skæppetetal er oprindelig. Er denne antagelse rigtig, har skæppens pris været af underordnet betydning for markens overgang til betegnelse for kornmål, og man har simpelt hen kaldt det antal skæpper af de forskellige kornsorter, der kostede en mark penge, for en mark korn.

En omregning i Roskildebogen (C. A. Christensens udgave s. 32 f.) forudsætter, at havremarken i 1370 havde samme skæppetetal som rugmarken. Man må derfor også regne med den mulighed, at der fra første færd gik lige mange skæpper på alle tre kornmark. Da rug og byg var de almindeligste kornsorter, er der intet til hinder for at antage, at den mindre benyttede havremark har fået en af disse kornmarks skæppetetal. Udelukket er det dog heller ikke, at markens overgang til at blive en betegnelse for et kornmål er foregået på den måde, at man uden hensyn til prisen kaldte så mange skæpper korn, som der gik penning på en mark, en mark korn. I Valdemars jordebog og andre kilder omtales afgifter, der bestod af mark korn, som ikke er nærmere specificeret. Hvis de forskellige kornsorters mark til trods for forskellen på prisen på en skæppe rug, byg og havre havde samme skæppetetal, må man formode, at korn i disse afgiftsopgivelser betyder bestemte kornsorter eller kombinationer af kornsorter, eller at havre omregnedes til korn efter lig-

ningen 2 skæpper havre = 1 skæppe korn. Forekomsten af afgiftsopgivelser, i hvilke der indgår skæpper uspecificeret korn, gør det i øvrigt umuligt at komme uden om sådanne antagelser. Det har hidtil været forudsat, at alle kornskæpper var lige store. Hvis havreskæppen oprindelig var dobbelt så stor som rug- og bygskæppen, var det kun naturligt, at havre- og rugørtugens skæppetal blev det samme.

En skæppe hvede var dobbelt så dyr som en skæppe rug eller byg. Desuagtet havde man ikke i 1500- og 1600-tallet en særlig mark for denne lidet dyrkede kornsort. Derimod regner Runquist, som tillægger de tre hovedkornsorters mark samme skæppetal på Valdemarstiden, med en hvedemark på halvt så mange skæpper som rugmarken.

Medens bismervægtens mark ikke var delt i mindre enheder, delte man skålvægtens mark guld, sølv og penge, regnemønten en mark penge og regnemålene mark korn (hvede, rug, byg og havre) i 8 øre eller 24 ørtug. Grundenhederne for regnemønterne og for de forskellige kornregnemål var henholdsvis udmøntede *penninge* og *skæpper*. De latinske betegnelser for en mark, en øre og en ørtug var *marca*, *ora* og *solidus*. En penning hed *denarius* på latin og en skæppe *modius*.

Ordet *læst* er oprindelig frisisk og betyder egentlig en skibslast, men gik fra denne betydning over til at anvendes som betegnelse for forskellige mål. I Lübeck var en læst rug eller byg det samme som 24 tønder. Aakjær har gjort det sandsynligt, at det var den lybske læst, som sammen med korntønden i løbet af det 15. århundrede vandt almindelig udbredelse i Danmark, hvor den langt ned i tiden benyttedes i den nordlige del af Jylland. Hvad havren angår, lod man havrelæsten rumme dobbelt så mange tønder som byg- og ruglæsten, d.v.s. 48 tønder. Ved siden af de læster, der var et bestemt antal forpakkingsenheder af forskellige varer,

anvendte man også vejede læster, der som oftest var på 12 skippund. Selv om man i Danmark næppe brugte at veje kornet, delte man i overensstemmelse hermed kornlæsten i 12 *pund*. Vægten af det derved fremkomne rug- og bygmål på 2 tønder lå i øvrigt ikke langt fra et skippund. Medens læsten ikke omtales i Valdemars jordebog, forekommer ordet pund med betydningen kornmål i hovedstykkets Falster-afsnit og i Femernlisten, altså i dele af jordebogen, der angår de sydligste egne af riget. Det må betragtes som det mest sandsynlige, at der dengang som senere hen gik 12 pund på læsten. I Danmark blev læst- og pundregningen tidlig identificeret med mark-, øre-, ørtugregningen. Som regel var det en mark, der blev kaldt en læst, og $\frac{1}{12}$ mark eller to ørtug, der blev kaldt et pund; men i nogle egne gik man den modsatte vej og kaldte en læst på 24 eller 48 tønder en mark.

Ligesom korn kan smør og honning både måles og vejes, og ligesom det var tilfældet for kornets vedkommende, anvendte man ordet pund, der egentlig betyder et skippund, som betegnelse for smør- og honningmål. I Valdemars jordebog tales der altid om pund korn, men om *pondus* honning og *pondus* eller *pondus mensuratum* smør. Medens *pondus mensuratum* givetvis er et mål, kan det ikke nærmere specificerede *pondus* betyde et skippund. Den omstændighed, at et foder honning, der senere hen altid var et mål, sættes lig med 5 pondera, tyder dog på, at *pondus* kan betegne et mål. Det latinske ord for et skålpund er *libra*; men dette ord forekommer ikke i jordebogen.

Foruden en *pondus* honning omtaler jordebogen et *foder*, en *ask* og en *metreta* honning samt et honningmål eller en vægtenhed, der skrives m med et forkortelsestegn over. Aakjær oversætter denne forkortelse ved mark; men da en mark på de pågældende sider af jordebogen ellers altid skrives mr med samme forkortelsestegn over, er denne oversættelse

næppe rigtig. Da det ikke kan siges med sikkerhed, hvorledes forkortelsen skal opløses, gengives den i det følgende med et *m*.

Når der ovenfor tales om ét system af skålvægtenheder, ét system af kornmål o.s.v., er det en stærk simplificering af de virkelige forhold, der er foretaget foreløbigt, for at fremstillingen ikke skal blive alt for indviklet. I virkeligheden varierede skæppemålenes størrelse, kornmarkens skæppetal, antallet af de penninge, der gik på en mark, o.s.v. fra egn til egn, ofte tillige fra tid til tid. Ordene ét system burde altså erstattes med ordene en gruppe af systemer.

Hallandslistens takster.

Hallandslisten og det afsnit af hovedstykket i Valdemars jordebog, der handler om Halland, s. 34 ff. og s. 25 i Svend Aakjærs udgave af jordebogen, hører til de flittigst kommenterede kilder til Danmarks historie i middelalderen. En stor del af de problemer, Hallandslisten rejser, er uden betydning for bestemmelsen af de forskellige måls og vægtenheders størrelse; men uden kendskab til de naturalietakster, der kan udregnes på grundlag af Hallandslistens opgivelser, kan bestemmelsen ikke foretages.

Alle, som siden Erslev har beskæftiget sig med Hallandslisten, er enige om, at listens herredssummer er summerne af de afgifter, som anføres foran herredssummerne. I så fald, og forudsat at studen af Höks herred ligesom de øvrige herreders stud var en havreafgift, kan opgivelserne vedrørende Tönnesjö og Höks herreder omskrives til to ligninger med to ubekendte. Løser man disse ligninger, får man taksterne 1 mark havre = 2 mark sølv og 1 mark penge = ½ mark sølv.

I Fjäre, Viske og Himle herreder svaredes der hvert tredje

år andre afgifter end de øvrige år. Sture Bolin og Svend Aakjær regner begge med, at herredssummerne for de tre herreders vedkommende er summerne af de afgifter, der betales årlig i de to første af afgiftsperiodens tre år. Ligeledes går de begge ud fra, at der i herredssummen for Viske herred er udeladt eller glemt 20 ørtug sølv, og at sølvafgiften af Fjäre herred ikke som opgivet var 13 øre = 39 ørtug, med 40 ørtug. Bolin antager desuden, at herredssummen for Halmstad herred er 2 mark for lille, og at brøkdele af en mark, ligesom tilfældet var med herredssummen for Viske herred, ikke er medtaget i herredssummerne for Himle og Faurås herreder. Endvidere regner han med, at herredssummen for Årstad herred er 24 mark for lille, at smør- og pengeafgifterne og de tre smågodser i dette herred burde være anført efter herredssummen, og at det korn, der svaredes af Fjäre herred, var havre. Opgivelserne vedrørende de seks herreder kan herefter omskrives til lige så mange ligninger mellem afgifter og herredssummer, som bl. a. tilfredsstilles af de allerede bestemte takster for havre og penge og af taksterne 1 mark byg = 5 mark sølv, 1 m. honning = $4\frac{1}{4}$ mark sølv, 1 pund smør eller ost = $\frac{1}{2}$ mark sølv og 1 okse = $\frac{3}{4}$ mark sølv.

Aakjær formoder ligesom Bolin, at herredssummen for Årstad herred er forkeret, men mener, at den er 26 mark for lille. Desuden antager han, at 2 øre sølv ikke er medtaget i denne herredssum og i herredssummen for Faurås herred. Endelig går han ud fra, at pengeafgiften af Faurås herred ikke som opgivet er 13, men ligesom pengeafgiften af Årstad herred 18 mark penge, der imidlertid ved sammentællingen er medregnet som 18 mark sølv. De ligninger, der fremkommer ved disse rettelser, tilfredsstilles af taksterne 1 mark havre, 1 mark byg og 1 mark korn = 2 mark sølv, 1 mark penge = $\frac{1}{2}$ mark sølv bortset fra Halmstad og År-

stad herreder, i hvilke 1 mark penge = $\frac{1}{3}$ mark sølv, 1 m. honning = 3 mark sølv, 1 pund smør eller ost = 5 øre (d.v.s. $\frac{5}{8}$ mark) sølv, 1 okse = 1 mark sølv.

Medens Bolin og Aakjær går ud fra, at herredssummerne for Fjäre, Viske og Himle herreder er summerne af de afgifter, der svaredes årlig i de to første af afgiftsperiodens tre år, regner Chr. B. Graversen med, at de er gennemsnitssummerne af alle tre års afgifter. Desuden retter han de 35 mark havre, der svaredes af Faurås herred, til 33, og ligesom Bolin antager han, at herredssummen for Halmstad herred er 2 mark for lille. De ligninger, der herved fremkommer, tilfredsstilles af taksterne 1 mark penge = $\frac{1}{2}$ mark sølv, 1 mark havre = 2 mark sølv, 1 mark byg eller malt = 2 mark sølv, 1 mark korn (halvt rug, halvt byg) = $2\frac{1}{3}$ mark sølv, 1 mark brødkorn (halvt rug, halvt hvede) = $3\frac{5}{24}$ mark sølv, 1 m. honning = $\frac{2}{3}$ mark sølv, 1 pondus smør eller ost = $1\frac{1}{5}$ mark sølv, 1 okse = $\frac{3}{4}$ mark sølv, 1 svin = 2 sider flæsk = 3 får = $\frac{1}{4}$ mark sølv.

Valdemarstidens vægtenheder i skålvægtens system.

Forsøg på at bestemme størrelsen af Valdemarstidens vægtenheder er gjort både af Kjell Runquist og af Svend Aakjær. Runquists bestemmelser tager deres udgangspunkt i følgende ligninger, der er udledt af selve kildematerialet: (A) 1 Troyesmark = 244,75 g., (B) 1 Kølnermark = 1 mark ponderis majoris = 233,85 g., (C) 9 mark dansk = 8 Troyesmark, (D) 10 Roskildemark = 9 Kølnermark, (E) 1 mark (= 8 øre = 24 ørtug) penge = 288 penninge i Jylland, (F) 1 mark (= 8 øre = 24 ørtug) penge = 240 penninge på Sjælland. Desuden antager Runquist rent hypotetisk (G), at en penning vejede lige meget i Jylland og på Sjælland, og (H), at en mark dansk, som

han identificerer med en mark ponderis minoris og kalder en mark Valdemarsvægt, var møntvejningens gængse mark på Sjælland. Af A og C kan man udlede (I) 1 mark dansk = 217,56 g., det vil antagelig sige en romersk mark = $\frac{2}{3}$ libra = 218,3 g., af B og D kan man udlede (J) 1 Roskildemark = 210,47 g., og af E, F, G, H og I kan man udlede (K) 1 mark Jyllandsvægt = 262 g. Endelig kan man af A, B, I, J og K udlede 1 mark dansk eller ponderis minoris eller Valdemarsvægt = $\frac{5}{6}$ mark Jyllandsvægt = $\frac{15}{16}$ Kølnermark = $\frac{8}{9}$ Troyesmark = $\frac{25}{24}$ Roskildemark (1).

Medens Runquist går ud fra, at man i nogle egne af landet benyttede Troyesmarken, tillægger Aakjær ikke denne vægtenhed hjemstedsret i Danmark. Da Aakjær ikke regner med, at de jyske og de sjællandske penninge var lige tunge, er det heller ikke nødvendigt for ham at forudsætte eksistensen af en særlig Jyllandsvægt. Derimod antager Aakjær ligesom Runquist, at man på Valdemarstiden har benyttet den danske mark eller marken ponderis minoris, Roskildemarken og Kølnermarken eller marken ponderis majoris.

Valdemarstidens kornmark og kornskæpper.

Foruden dem, der findes i Hallandslisten, indeholder Valdemars jordebog følgende opgivelser, af hvilke man, forudsat at jordebogens »eller« betyder »lig med«, kan udlede takster på forskellige kornsorter.

(A) Af Bjære herred i Skåne skulle der svares 12 mark korn og 70 mark penge, 102 svin til vurderingstakst 30 mark sølv. Desuden lægges til svinene undertiden 8 mark, undertiden 9. Yder nu (?) 80 mark sølv og 100 svin. (Aakjærs udg. s. 24).

(B) Af Møn oppebar kongen 20 mark hvede eller 100 mark sølv (Aakjærs udg. s. 21).

(C) Af Børglum herred svarede der 20 mark penge eller 3 mark rug (Aakjærs udg. s. 1).

(D) Af Han herred ydedes der 70 mark rent sølv eller 28 mark korn og 16 mark sølv (Aakjærs udg. s. 1).

(E) Af Rise herred modtog kongen 60 mark eller 10 mark rug, 4 mark havre, 24 mark penge med undtagelse af told og fogedafgift (Aakjærs udg. s. 8).

Runquist går ud fra, at de fire første præstationer i A havde samme værdi som de 80 mark sølv og 100 svin, der ydedes på jordebogens tid, at de 16 mark sølv ikke skal regnes med i ligningen D, og at told og fogedafgift ikke skal regnes med i ligningen E. Desuden antager han, at det korn, der omtales i A og D, var byg, at de ubenævnte mark i A og E var mark sølv, og at kursen på mark penge var den, der kendes fra Hallandslisten, altså 1 mark penge = $\frac{1}{2}$ mark sølv. Endelig gør han gældende, at da 102 svin takseredes til 30 mark sølv, begår man ingen stor fejl ved at erstatte de 102 svin + 8 à 9 mark i A med 100 svin + 9 mark. Man kan herefter af de fire første ligninger udlede taksterne (A) 1 mark byg = 3 mark sølv i Bjäre herred, (B) 1 mark hvede = 5 mark sølv på Møn, (C) 1 mark rug = $3\frac{1}{3}$ mark sølv i Børglum herred og (D) 1 mark byg = $2\frac{1}{2}$ mark sølv i Han herred. Hertil kommer de af Bolin udregnede takster (F) 1 mark byg = 5 mark sølv og (G) 1 mark havre = 2 mark sølv i Halland.

Runquist antager, at man i Bjäre herred anvendte den såkaldte Valdemarsmark på 218,3 g., og at det, man kaldte en mark byg, var en læst på 24 tdr. I Børglum herred benyttede man ifølge Runquist Jyllandsmarken på 262 g. og settingskæpper på $\frac{2}{15}$ tønne og regnede med 240 skæpper på en mark rug. I Han herred anvendte man ligeledes Jyl-

landsmarken som vægtenhed, men identificerede en mark byg med en læst på 24 tdr. I Rise herred benyttede man enten settingskæpper og Jyllandsmark eller åboskæpper på $\frac{1}{8}$ td. og Troyesmark på 244,75 g. Rugmarkens og havremarkens skæppetetal i dette herred var 288. I Halland endelig anvendte man Valdemarsmark og Sjællandsskæpper på $\frac{1}{6}$ td. og regnede med 240 skæpper på både en mark byg og en mark havre. 288 er den jyske og 240 er den sjællandske møntmarks penningetal (se s. 16). Vægtenhedernes størrelse er bestemt ovenfor s. 16 f., og skæppemålenes størrelse kendes fra yngre kilder (se s. 75 ff.).

Omregner man taksten A til Han herreds mål og vægt, får man taksten D, og omregner man taksterne A og D til Hallandsmål og -vægt, får man taksten F. Omregner man taksten C til Rise herreds mål og vægt, får man taksten (E1) 1 mark rug = 4 mark sølv. Indsætter man denne sølvværdi for rugen i ligningen (E) og løser den med hensyn til mark havre, får man taksten (E2) 1 mark havre = 2 mark sølv, som netop er taksten på en mark havre i Hallund (G) (2). Runquists antagelser stemmer således overens med hinanden og med jordebogens opgivelser. Der er med andre ord intet til hinder for, at de kan være rigtige.

Taksten 1 mark rug = 4 mark sølv (E1) bliver den samme, både når man regner med Jyllandsmark og settingskæpper og med Troyesmark og Åboskæpper, og taksten 1 mark havre = 2 mark sølv kommer man til, både når man regner med Jyllandsmark, settingskæpper og 288 skæpper på en mark, med Troyesmark, Åboskæpper og 288 skæpper på en mark og med Valdemarsmark, settingskæpper og 240 skæpper på en mark. Der eksisterer altså skæppemål, som var omvendt proportionale med nogle skålvægtsmarker, og produkter af skæppemål og skæppetetal for kornmarkerne, der var omvendt proportionale med visse skålvægtsmarker.

Runquist antager, at denne proportionalitet var tilsigtet, og formoder, at også andre skæppemål og produkter af skæppemål og skæppetal for kornmarker, der var omvendt proportionale med bestemte skålvægtsmarker, har været benyttet i de samme egne som disse skålvægtsmarker. Herved opnåede man, at en mark af en bestemt kornsort nominelt havde samme værdi i forskellige dele af landet.

I henhold til de takster, som Bolin og Runquist har udregnet, var en mark havre i samme landsdel knap halvt så dyr som en mark byg. Da en skæppe havre såvel i middelalderen som senere hen kostede om ved halvt så mange penge som en skæppe byg og en skæppe rug, går Runquist ud fra, at rug-, byg- og havremarkernes skæppetal var de samme på tiden for affattelsen af Valdemars jordebog (jævnf. ovenfor s. 11 f.). Uagtet en skæppe hvede ellers altid var dobbelt så dyr som en skæppe byg, var taksten på en mark hvede på Møn den samme som taksten på en mark byg i Halland (taksterne B og F). Da Runquist regner med, at man på Møn ligesom i Halland anvendte Valdemarsmark og Sjællands-skæppe, nødes han til at antage, at hvedemarkens skæppetal kun var halvt så stor som bygmarkens, nemlig 120.

Afgifterne af Brofjerding i Galten herred beløb sig til 8 mark sølv ifølge hovedstykket og til 24 mark (penge) ifølge indkomstlisten (Aakjærs udgave af Valdemars jordebog s. 5 og s. 53), og af Odense herred oppebar kongen 30+20 mark sølv eller 150 mark penge (anførte udgave s. 14). Aakjær og Graversen antager derfor, at den kurs, hvorefter hovedstykkets mark penge skal omregnes til mark sølv er 1 mark penge = $\frac{1}{3}$ mark sølv. Til forskel fra Runquist går Graversen endvidere ud fra, at de 16 mark sølv skal regnes med i ligningen D, og at det korn, der omtales i samme ligning, bestod af halvt rug og halvt byg. Man kan herefter af ligningerne B, C og D udlede priserne (B) 1 mark hvede

= 5 mark sølv på Møn, (C) 1 mark rug = $2\frac{2}{9}$ mark sølv i Børglum herred og (D) 1 mark korn (halvt rug og halvt byg) = $2\frac{7}{14}$ mark sølv i Han herred. Hertil kommer de for Halland beregnede takster (F) 1 mark havre = 2 mark sølv, (C) 1 mark byg = 2 mark sølv, (H) 1 mark rug = $2\frac{2}{3}$ mark sølv, (I) 1 mark korn (halvt rug, halvt byg) = $2\frac{1}{3}$ mark sølv, (J) 1 mark hvede = $3\frac{3}{4}$ mark sølv, (K) 1 mark brødkorn (halvt rug, halvt hvede) = $3\frac{5}{24}$ mark sølv.

Graversen antager, at 1 mark sølv vejede det samme i Børglum herred, i Han herred, på Møn og i Halland, at det, man kaldte en mark i Børglum og i Han herred, var en læst på 24 tønder, og at en mark hvede, rug, byg, brødkorn og korn på Møn og i Halland udgjorde 240 skæpper på henholdsvis $\frac{1}{6}$ og $\frac{1}{8}$ tønne. Omregner man prisen B til Hallandsmål og -vægt, får man altså taksten J. Omregner man prisen C til Hallandsmål og -vægt, får man 1 mark rug = $2\frac{7}{9}$ mark sølv, som ikke ligger langt fra taksten H 1 mark rug = $2\frac{2}{3}$ eller $2\frac{6}{9}$ mark sølv, og omregner man prisen D til Hallandsmål og -vægt, får man 1 mark korn = 2,41 mark sølv, som ikke ligger langt fra taksten I 1 mark korn = $2\frac{1}{3}$ eller 2,33 mark sølv. Graversens antagelser stemmer således også overens med hinanden og med jordebogens opgivelser (3).

Valdemarstidens smør- og honningmål.

Ifølge Valdemars jordebog (Aakjærs udgave s. 32) var et opmålt foder honning det samme som 10 pund. Senere hen gik der 240 støfken på et foder vin. Da en støfken var et mål (se s. 78), der svarede til en kande, og da der i nogle egne af landet regnedes med 24 kander på en tønne, antager Aakjær, at et pund honning eller smør var identisk med en tønne. Hermed stemmer det godt overens, at en tønne hon-

ning i slutningen af 1400-tallet angives at veje 20 lispund, d.v.s. et skippund, brutto.

Foruden foder og pund omtaler Valdemars jordebog honningmålene et m. honning, en metreta og en ask. I henhold til Bolins, Aakjærs og Graversens takster var 1 m. honning henholdsvis $8\frac{1}{2}$, $4\frac{4}{5}$ og $\frac{5}{9}$ gange så meget værd som et pund eller en tønde smør (se ovenfor s. 15 f.). Såvel Bolin og Runquist som Aakjær og Graversen antager, at forkortelsen m. skal opløses marca. Da en tønde honning i yngre kilder altid ansættes til samme eller lidt mindre værdi end en tønde smør, og da en bismemark honning eller smør kun var en lille brøkdel af en tønde (se s. 70), kan denne mark ikke, således som tilfældet altid er med senere tiders mark honning og mark smør, være identisk med en bismemark, men må være et betydelig større mål. Runquist formoder, at ligesom en mark penge i Østdanmark var 240 penninge og en mark korn var det samme som 240 skæpper, således var en mark honning det samme som 240 kander eller et foder. Aakjær og Graversen regner derimod med, at honningmarken var et halvt skippund eller en halv tønde svarende til, at en sjællandsk bismemark vejede halvt så meget som et københavnsk skålpund. Forudsat at en tønde honning var lige så meget værd som en tønde smør, er dette mål imidlertid for lille til Aakjærs takster, medens det passer udmærket til Graversens. Som nærmere begrundet ovenfor s. 13 f. er det næppe rigtigt, at forkortelsen m. skal opløses marca. C. A. Christensen har i brev til forfatteren omtalt det som en mulighed, at forkortelsen skal opløses media, der kan betyde et mål, der er halvdelen af et andet, i dette tilfælde et skippund eller en tønde. Udelukket er det dog heller ikke, at den skal opløses metreta. Dette ord anvendes ganske vist også om et mål honning i Hjerm herred, der kun havde en værdi af $\frac{1}{4}$ mark sølv (Aakjærs udgave, s. 3); men af tyske

og andre kilder fremgår det, at metreta kunne benyttes som betegnelse for nationale rummål af forskellig størrelse.

Som omtalt kalder Valdemars jordebog et mål honning, der var $\frac{1}{4}$ mark sølv værd, en metreta. Hvis man går ud fra Graversens takst 1 m. = $\frac{1}{2}$ tønne honning = $\frac{2}{3}$ mark sølv, svarede denne metreta til $\frac{3}{16}$ tønne og var altså en fjerding, en skæppe eller et andet mål af samme størrelsesorden. Går man ud fra Aakjærs takst 1 m. = $\frac{1}{2}$ tønne honning = 3 mark sølv, betegner metretaen derimod $\frac{1}{24}$ tønne, d.v.s. en kande.

Om asken bemærker jordebogen udtrykkeligt, at den var en tolvmundsask (Aakjærs udgave s. 33). Sandsynligvis var den derfor identisk med den yngre tolvmandsask på $\frac{1}{12}$ tønne.

De refererede teories sandsynlighed.

I de afhandlinger, der behandler mål og vægtenheder i Valdemars jordebog, bestemmes størrelsen af disse enheder i regelen på den måde, at man på grundlag af kilderne opstiller en ligning, hvori der indgår to enheder, hvis størrelse ikke kendes. Derefter bestemmer man hypotetisk størrelsen af den ene enhed og løser ligningen med hensyn til den anden. Sidstnævnte enheds størrelse fremgår således som et resultat af en beregning, hvilket tilslører, at den som bestemt på grundlag af en formodning selv er en hypotetisk størrelse. I ovenstående kortfattede referater af disse afhandlinger er i sådanne tilfælde begge enheders størrelse anført som hypotetisk ansatte, hvorefter det konstateres, at de tilfredsstiller de opstillede ligninger. Bedømmelsen af de fremsatte teories rigtighed må foretages ud fra de nødvendige hypoteters antal og sandsynlighed samt deres mulighed for at bidrage til løsningen af flere ligninger.

Runquists bestemmelser af vægtenhedernes og rummålenes størrelse bygger på talrige hypoteser, der ikke alle virker lige overbevisende. Når man regner med, at der i Valdemarstiden gik 288 penninge på en jysk, men 240 på en østdansk mark penge, skyldes det således, at P. Hauberg ved vejning af fundne mønter har konstateret, at de jyske penninge vejede mindre end de østdanske. Det er derfor dristigt af Runquist at konstruere en særlig jysk skålvægtsmark, hvis eksistens forudsætter, både at der var den omtalte forskel på den jyske og den østdanske pengemarks penningetal, og at den jyske penning vejede lige så meget som den østdanske. Dristigt er det også at antage, at Hallandslistens honningmål var en i øvrigt ganske ukendt mark på 240 kander, og at regne med, at hvedemarkens skæppetetal var halvt saa stort som rugmarkens, medens havremarkens skæppetetal, som senere hen var dobbelt så stort som rugmarkens, var det samme som denne marks skæppetetal. Nævnes må det endelig, at anvendelsen af Troyesmark i Danmark, benyttelsen af ordet mark som betegnelse for en læst på 24 tønder og forekomsten af nogle af de anførte skæppemål og skæppetetal i de pågældende egne af landet ikke er sikkert dokumenteret i samtidige eller yngre kilder. De hidtil omtalte hypoteser er de udtrykkeligt anførte. Til disse kommer den stiltiende forudsætning, at alle jordebogens lister er samtidige og anvender de samme takster. Også ved denne antagelse må der sættes et stort spørgsmålstegn.

Antallet af de hypoteser, Graversen må opstille, er betydeligt mindre end antallet af de formodninger, Bolins og Runquists teorier forudsætter. Til gengæld forklarer han ikke alle de relationer mellem varemængder og priser, som jordebogen giver anledning til at opstille, ligesom flere af de takster, han har beregnet, indeholder brøker, der ikke passer ind i mark-, øre-, ørtugregningen. Alle, der kender noget

til gammelt dansk landbrug, vil også finde det usandsynligt, at halvdelen af det brødkorn, der omtales i Valdemars jordebog, var hvede.

Det har næppe været formålet med Valdemars jordebog at tilvejebringe et register, efter hvilket afgifterne til kronen kunne opkræves, men at give centraladministrationen en oversigt over kongens godsindtægter. Sandsynligvis har man derfor ikke lagt vægt på, at de enkelte afgiftsopgivelser var absolut nøjagtige, eller at slutsummerne virkelig var de præcise summer af de anførte afgifter. Da man ikke på grundlag af jordebogen kan opstille alle de ligninger, som en sikker bestemmelse af de forskellige rummåls størrelse kræver, vil man aldrig for disse måls vedkommende nå til resultater, der er hævet over tvivl. De beregningsforsøg, der er gjort, er dog ikke af den grund værdiløse. De viser nemlig klart, at man ikke er berettiget til uden videre at forudsætte, at de mål, man kender fra yngre kilder, blev benyttede i de samme dele af landet på Valdemarernes tid.

Medens vi savner pålidelige efterretninger om rummålenes størrelse, kender vi den omtrentlige vægt af alle enheder i skålvægtens systemer, som vides at være benyttet. I Pavelege Nuntiers Regnskaber er vægten mark dansk nemlig hele tre gange omregnet til mark Troyesvægt, medens mark Roskildevægt to gange er omregnet til mark Kølnervægt. Da samme gældssum opgives at beløbe sig både til 100 mark ponderis majoris og til 100 mark ponderis Coloniensis, kan der heller ikke være tvivl om, at marken ponderis majoris var identisk med Kølnermarken. Sikker på, at alle vægtenhederne er bestemt rigtigt, kan man dog ikke være. Ved omregningerne kan der således være taget hensyn til den forskellige lødighed, ligesom omregningerne kan være foretaget på grundlag af ligninger, hvis led var rundet af til hele tal. Muligt er det også, at de vægte, der tilskrives Troyes-

og Kølnermarken, afviger lidt fra den, man virkelig benyttede. Man har fundet en del vægtlodder, som stammer fra oldtiden og middelalderen. Da deres vægt ofte har ændret sig ved beskadigelser og ved rust- og irdannelser, og da man i hine tider justerede vægtlodder ved hjælp af blyklumper, der skulle lægges enten på samme skål som lodderne eller på samme skål som det, der skulle vejes, kan de ikke benyttes til sikker verifikation af bestemmelserne af vægtenhedernes størrelse. Nævnes skal det dog, at de markvægte, man kan bestemme på grundlag af disse lodder, ikke ligger langt fra dem, man kan bestemme ved hjælp af de litterære kilder.

LITTERATUR: Størrelsen af de forskellige mål og vægtenheder i Valdemars jordebog er beregnet i følgende bøger og afhandlinger: Sture Bolin: Hallandslistan i kung Valdemars jordebok (Scandia II:2), Chr. B. Graversen: Hallandslistens naturalieværdier (Historisk Tidsskrift 11. rk. V. s. 596 ff.), Kjell Runquist: Rymdmått, vikter och kronovärderingsvärden i kung Valdemars jordebok (Hallands Hembygdsförbunds skriftserie III), Svend Aakjær i indledningen og kommentaren til udgaven af kong Valdemars jordebog, samme: Maal, Vægt og Taxter i Danmark (Nordisk Kultur XXX s. 175 ff.).

En oversigt over litteraturen om Valdemars jordebog er givet i indledningen til Svend Aakjærs udgave. Den nyere litteratur om Hallandslisten er anført i artiklen med denne titel i Kulturhistorisk Leksikon.

I En medeltida räknemästare som skiltjedomare i en aktuell tvistefråga (Halland 1966 s. 24 ff.) søger Kjell Runquist bl. a. at bevise, at de af Chr. B. Graversen beregnede takster ikke kan være rigtige.

- 1) Lægger man Kølnermarken, som Runquist anser for at være den mark, hvis vægt er bestemt med størst sikkerhed, til grund for beregningerne, får man 1 mark Valdemarsvægt = 219,23 g., 1 mark Roskildevægt = 210,47 g., 1 mark Jyllandsvægt = 263,08 g. og 1 Troyesmark = 246,64 g.
- 2) Omregner man taksten E2 til Hallandsmål og -vægt, får man dog kun taksten G, såfremt man antager, at det ikke var Sjællands-skæppen, men settingskæppen, der anvendtes i Halland.

-
- 3) I en afhandling, som endnu ikke er trykt, argumenterer C. A. Christensen for eksistensen af en Sjællandsskæppe, der var $\frac{2}{3}$ af den senere. Ved hjælp af denne skæppe er han bl. a. i stand til at forklare hovedstykkets og Falsterlistens tilsyneladende modstridende oplysninger om afgifterne af Skelby. Også Runquist har forsøgt at tilvejebringe overensstemmelse mellem de to listers oplysninger om afgifterne af Skelby og Gedesby. Såvel hans som C. A. Christensens forklaringer forudsætter, at pundet var $\frac{1}{12}$ af en læst, som ikke var identisk med en mark, men med den lybske læst på 24 tønder korn.

MIDDELALDERLIGE JORDVURDERINGSENHEDER OG JORDMÅL

Før udskiftningen bestod landsbyernes marker af indhegnede særjorder, som var grandelaget uvedkommende, af rebet jord, hvis fordeling på de forskellige gårde kunne ændres, når nogle af bymændene følte sig forfordelt og krævede marken omrebet, og af jord, der ikke var udloddet, men brugtes af bymændene i fællesskab til græsning, lyngslet, tørveskær o. lign. I 1680erne og utvivlsomt allerede i middelalderen var de fleste byers rebede jord delt i nogle få vange, der hver især bestod af en række åse eller fald. Åsene var igen delt i mange som regel lange og smalle agre, af hvilke de enkelte gårde gerne havde en eller flere. Mindre komplicerede former for den rebede jords fordeling på gårdene forekom antagelig og var muligvis de mest udbredte i den ældre del af middelalderen. Rebningen kunne foretages således, at man direkte tildelte gårdene de agre, de skulle have; men den kunne også foregå på den måde, at man først anviste grupper af gårde så store stykker af åsene, som der tilkom dem, hvorefter man delte stykkerne i agre og fordelte disse på de enkelte gårde. I en af sine betydninger betegner ordet *bol* dels en af de ovennævnte gårdgruppers bymål, d.v.s. gårdgruppens ret til en bestemt andel af den rebede jord og af fællesjordens afkastning, dels de lodder af den rebede jord, der var tildelt gårdgruppen ved den sidste rebning.

Den enkelte bys *bol* i deres egenskab af bymål var som regel lige store, ligesom bolene i deres egenskab af lodder i bymarken sædvanligvis skulle have samme dyrkningsværdi. F. eks. ved en torpbebyggelses nedlæggelse og deling mellem to byer kunne der imidlertid fremkomme *bol*, hvis areal kun

var brøkdele af de andre bol i samme by. Betragter man de bol, der ikke var så store som de øvrige som brøkdele af bol, kan man bestemme størrelsen af de enkelte gårdes bymål ved at sammentælle deres andele i samtlige byens bol. Forlod man i en by det sammensatte rebningsprincip og gik over til direkte at tildele gårdene de agre, de skulle have, kunne man fortsat benytte byens boltal og summerne af gårdenes bolsparter til angivelse af gårdenes bymål.

Medens de enkelte byers bol gerne var lige store, var størrelsen af forskellige byers bol ikke den samme. Forskellene har dog engang været så små, at bolene kunne benyttes som påligningsgrundlag for skatter og andre ydelser til det offentlige.

I Århus domkapitels jordebog ca. 1315 siges det udtrykkeligt, at en mark skyld på Sjælland var det samme som et bol (Scr Rer Dan VI, s. 424), og bl. a. af Sorø gavebog og Roskildebogen 1370 fremgår det, at bolene i mange byer ligesom en mark skyld var delt i 8 øre eller 24 ørtug skyld. Selv om der findes byer, i hvilke et bol ikke svarede til en mark skyld, kan der således ikke være tvivl om, at ordet bol i sjællandske kilder fra middelalderen ofte betyder det samme som en mark skyld.

Til forskel fra bolet var en *mark guld* og en *mark skyld* rene jordvurderingsenheder, og medens bolinddelingen kun omfattede den rebede jord, var særjorderne også guld- og skyldvurderede. Når bymarkernes rebede jord var guld- eller skyldvurderet, kunne såvel gårdgrupper som enkelte gårdes bymål angives i mark guld eller mark skyld. Bolinddelingen og nedennævnte plovansættelse kendes fra alle dele af riget. Skyldvurderingen forekommer derimod kun på øerne øst for Store Bælt, hvor den helt fortrængte guldvurderingen.

De ekstraordinære skatter, der i 1200-tallet svarede af fast ejendom, blev lignet på de enkelte gårde, som af hen-

syn til skattesatserne blev ansat til fjerdedels-, halve og hele *plove* samt summer af disse enheder. I slutningen af middelalderen, da man var gået over til at ligne ekstraskatterne på lægd bestående af flere bønder, som skulle bistå hinanden med skatternes udredning, mistede plovansættelsen sin betydning og erstattedes efterhånden af en mere omtrentlig inddeling af ejendommene i *huse, bol, halve* og *hele* gårde.

Foruden ved de allerede omtalte vurderinger bestemte man ejendommenes relative værdi ved hjælp af deres kornafgifter eller samlede afgifter omregnede til penge eller hartkorn eller ved hjælp af den mængde korn, der gennemsnitlig hvert år blev sået eller kunne sås i deres tilliggende jorder. Derimod tjente oplysninger om den mængde byg eller rug, der kunne sås i hele et stykke jord, til at bestemme jordstykkets areal. Den *årlige udsæd* var altså en hartkornsangivelse, *udsæden i hele arealet* et jordemål.

Bolinddelingens enheder var et *bol*, en *fjerding*, en *otting* og en *tolvting* (et bol = 4 fjerdinge = 8 ottinger = 12 tolvtinger). Guldvurderingens enheder var en *mark guld* og en *mark sølv* (en mark guld = 8 mark sølv), og skyldvurderingens og udsædsopgivelsernes enheder en *mark*, en *øre*, et *pund* og en *ørtug* skyld eller korn (en mark = 8 øre = 12 pund = 24 ørtug). *Ploven* havde ingen mindre enheder med særlig benævnelse.

Grundlaget for bestemmelserne af de forskellige jordmåls og jordvurderingsenheders størrelse og for undersøgelserne af deres historie er forskellige beregninger og fortolkninger af kildematerialet. I de følgende afsnit skal der derfor gives en systematisk oversigt over de vigtigste af disse beregninger og fortolkninger. Da de fleste bestemmelser af jordmålenes og jordvurderingsenhedernes størrelse er foretaget af Aakjær, er der taget særligt hensyn til de fortolkninger og beregninger, han har benyttet.

Indirekte bestemmelse af ejendommens og bymarkers bol-, mark guld- og mark skyldtal.

I Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1918, s. 177 ff. har Henrik Larsen påvist, at gårdene i en del byer i 1680'erne var delt i grupper, hvis agre i de forskellige åse lå sammen og fulgte efter hinanden i samme rækkefølge regnet fra syd eller fra øst. Da disse gårdgruppers antal for nogle af byernes vedkommende var det samme som byernes boltal, der kendes fra middelalderlige eller yngre kilder, medens deres antal i de øvrige byer ville være passende boltal, identificerer Henrik Larsen gårdgruppernes agertilliggender med de pågældende byers bol og kalder den ovenfor beskrevne form for landskifte bolskiftet. Ved at analysere byernes landskifter, der kendes fra landmålingsforretningerne 1682–83, skulle man altså kunne bestemme de byers boltal, hvis landskifte havde den ovenfor beskrevne form. Henrik Larsens kategoriske identifikation af gårdgruppernes tilliggender i de bolskiftede byer med disse byers bol kan ikke opretholdes. Et boldskifte kan nemlig også være opstået ved delinger og sammenlægninger af gårdenes tilliggender i tiden efter bolinddelingen eller ved omrebninger, hvorved gårde, der havde samme ejer, fik anvist agre, som lå ved siden af hinanden. Kan man ved at analysere en bymarks landskifte påvise, at den var bolskiftet, og var gårdgruppernes tilliggender lige store og så store, som bolene plejer at være, er det ikke desto mindre sandsynligt, at byen har været delt i bol, og at bolenes antal er det samme som gårdgruppernes.

I tiden efter reformationen var kongetienderne gerne fæstet bort for faste årlige afgifter. Sandsynligvis har det samme været tilfældet med de middelalderlige bispetiender. Roskildebogen (C. A. Christensens udgave s. 153 ff.) indeholder en liste, i hvilken der for hvert sogns vedkommende an-

føres et antal mark eller øre samt et antal ploves jord. Aakjær antager, at plovene angiver størrelsen af præstegårdenes tiliggende, og at listens mark og øre er kornmål og angiver bispetiendens størrelse engang i tiden mellem 1253 og 1304. Desuden fremsætter han den hypotese, at tiendeafgifterne er fremkommet ved division af sognenes mark skyldtal med 10, således at man kan finde deres mark skyldtal ved at multiplicere antallet af mark tiende med 10. Til bevis på sin hypoteses rigtighed anfører Aakjær, at størrelsen af de mark skyldjord, hvis antal man bestemmer ved hjælp af hypotesen, svarer til lige så mange tdr. land i 1682 som de mark skyldjord, hvis antal man kender fra kilderne. Endvidere omtaler han, at det samlede mark skyldtal i de to sogne, der er de eneste, for hvilke det fremgår af kilderne, er 10 gange så stort som antallet af deres formodede mark bispetiende. Endelig gør han opmærksom på, at det middelalderlige foldudbytte var ca. 3, og at bispetienden udgjorde $\frac{1}{3}$ af hele tienden. Hvis der blev sået en mark korn i en mark skyldjord, blev bispetienden af dette mål jord 1 mark gange 3 divideret med 10 gange 3 eller netop $\frac{1}{10}$ mark korn. Aakjær har imidlertid selv påvist, at en mark skyldjord sædvanligvis svarede til to, ikke til en mark sædeland, og for at de to ovennævnte sognes mark skyldtal kan blive ti gange så stort som antallet af deres mark bispetiende, nødes han til at antage, at et bol i Tuse ikke var det samme som en, men som to mark skyldjord, og at både bispens hovedgårde, gårdsædejorden og de øde gårde var undtaget fra tiendeberegningen. Noget sikkert bevis for, at sognelistens mark er bispetiende og udgør en tiendedel af sognenes mark skyldtal, er det således ikke lykkedes at føre.

Foruden tienden er der mange andre landgilde- og herlighedsafgifter, man kunne tænke sig var lignet på gårdens mark guld- eller mark skyldtal, således at man ud fra af-

gifterne kan bestemme mark guld- og mark skyldtallene. Dette spørgsmål er langt fra undersøgt til bunds; men nævnes kan det, at der er konstateret en forbindelse mellem gårdenes boltal og visse af deres herlighedsafgifter i Selsø sogn (Gissel), og at det gæsteri, Århusbispen oppebar af sit eget og af domkapitlets gods, synes at være pålignet gårdene på grundlag af deres mark guldtalet (Rasmussen).

Fortolkning af matrikulerings- og jordemålsopgivelser, der ikke er nærmere specificeret.

Som ovenfor omtalt kan ordet bol betegne 1) en gårdgruppes bymål samt dens lodder i bymarken og 2) jordvurderingsenheden en mark skyld. Hertil kommer, at ordet i nyere tid kan have betydningen 3) lille gård. Da betydningsudviklingen er gået fra 1 til 2, ville der ikke være noget mærkeligt ved, at betegnelserne for bolinddelingens mindre enheder, fjerdingen, ottingen og tolvtingen, ligeledes blev overført til skyldregningen. Derimod er det usandsynligt, at skyldregningens enheder mark, øre, pund og ørtug er blevet benyttet som betegnelser for bolet og dele af bolet i betydning 1. Med andre ord, hvis bolet var delt i øre, pund og ørtug, har det snarest haft betydning 2. Kender man ikke de mindre enheders betegnelser, eller var disse fjerding, otting og tolvting, kan derimod begge betydninger foreligge. I sine fortolkninger af Roskildebogen 1370 går Aakjær ud fra, at de bol, der var delt i fjerdingen og ottingen, var bol i betydning 1, medens Roskildebogens øvrige bol var bol i betydning 2. Hvad de bol angår, der omtales i designationerne på gårde, bol og huse, regner Aakjær med, at de altid er bol i betydning 1.

Efter hvad Falsterlisten i Valdemars jordebog oplyser, havde kongen 13 øre skyld og 2 ørtug i Riserup, 5 mark

korn og 5 øre i Skelby og 6 mark korn i Gedesby. De talrige mark, øre og ørtug, Falsterlisten i øvrigt omtaler, er ubenævnte. De forskere, der har beskæftiget sig med Falsterlisten, regner med, at alle listens ubenævnte mark, øre og ørtug er skyldjord; men i og for sig ligger det lige så nær at antage, at de er skyldkorn eller udsæd.

Ligesom Falsterlistens således er Roskildebogens mark, øre og ørtug ofte ubenævnte, og ligesom tilfældet er for Falsterlistens vedkommende, således regner man i almindelighed med, at de pågældende mark, øre og ørtug er skyldjord. Den mulighed foreligger imidlertid, at der i nogle byer er tale om udsædsmål. Aakjær omtaler ganske vist denne mulighed, men skelner ikke i sine tabeller mellem de sikre og de tvivlsomme mark, øre og ørtug skyldjord.

Selv om en kildes mark, øre og ørtug er specificeret, er denne specifikation ikke altid tilstrækkelig. En ejendoms udsæd kan således både være den årlige udsæd og udsæden i hele det dyrkede areal, og fæsteafgiften af en ejendom kan både være den forholdsvis lille landgilde, der skulle svares af skatskyldig jord, og den langt større afgift, de privilegerede stænder oppebar af den skattefri jord (totalafgiften i Runquists terminologi). Aakjær antager, at alle udsædsopgivelser drejer sig om udsæden i hele det dyrkede areal, hvorimod Runquist og Rasmussen mener, at i alt fald nogle af Århusbogens udsædsopgivelser vedrører den årlige udsæd.

En nøjere bestemmelse af de ubenævnte eller utilstrækkeligt specificerede mark, øre og ørtug kan ofte foretages ved en jævnføring med mark, øre og ørtug, hvis art kendes. Se f. eks. nedenfor s. 38. Hvad ordet bols betydning angår, kan den i nogle tvivlstilfælde bestemmes ved godshistoriske undersøgelser eller ved landskifteanalyser (1), som imidlertid altid må foretages på grundlag af så unge kilder som markbøgerne 1682 og 1683.

Identifikationen af middelalderlige og yngre kilders oplysninger om samme ejerlavs og gårds størrelse og taksationsværdi.

I Roskildebogen står der ofte, at en by var så og så mange bryder, havde så og så mange bol. Erslev og Aakjær går ud fra, at disse opgivelser gælder hele byerne, således at de kan jævnføres med summen af bolangivelserne i designationerne på gårde, bol og huse 1651 og 1657 og med de samlede arealer og hartkornsansættelser i modelbøgerne og matriklerne. C. A. Christensen har imidlertid påvist, at denne fortolkning ikke er rigtig, og at Roskildebogens opgivelser af ovennævnte art skal suppleres med et underforstået »som brugte bispestolens jord« eller »som tilhørte bispestolen«.

Selv om der ikke kan være tvivl om, at en middelalderlig kilde omtaler en bys hele agerjord, kan man ikke uden videre identificere denne med samme bys agerjord i 1600-tallet. F. eks. ved torpbebyggelsers nedlæggelse blev jord nemlig overført fra en bymark til en anden, og i alle byer blev dyrkingen af hidtidigt agerland opgivet, eller udyrket jord blev taget under plov.

Heller ikke byernes boltal, deres mark guldtal og deres mark skyldtal holdt sig altid uforandrede i tiden mellem de forskellige middelalderlige kilders affattelse og det 17. århundrede. Hvis jord blev overført fra en bebyggelse til en anden f. eks. ved den første bebyggelses nedlæggelse, ved man således, at det kunne have henholdsvis en formindskelse og en forøgelse af de to bebyggelsers boltal og mark guldtal til følge. Også forekomsten af stuv, d.v.s. enkelte agre, der var skilt ud fra nogle gårdes tilliggender og lagt til andre gårde, kunne give anledning til ændringer i byernes boltal, mark guldtal eller mark skyldtal. Ved bymarkernes omrebninger tildeltes der nemlig sædvanligvis gårdene jord ef-

ter deres oprindelige bymål, medens det overlodes til gårdenes brugere at skaffe stuvenerne erhververe deres rettigheder. Var stuvenerne så gamle, at man havde glemt, fra hvilke gårde de var udskilt, blev de imidlertid holdt uden for rebbningen, og deres bymål, f. eks. deres boltal eller deres markguldtal, blev ofte regnet med til både de gårde, de oprindeligt havde tilhørt, og de gårde, de tilhørte. De blev med andre ord talt dobbelt. Endelig antager Gissel, at boltallene for nogle byer i Selsø sogn blev gjort større i tiden efter 1370, fordi hidtil udyrket jord blev taget under plov. I almindelighed regner man dog ikke med, at der i tiden efter Valdemars jordebogs affattelse blev foretaget ændringer i byernes boltal, markguldtal og markskyldtal, fordi det dyrkede areal eller antallet af de gårde, der var i drift, blev forøget eller formindsket.

Identifikationer af gårde, der omtales både i middelalderlige og i yngre kilder, må foretages med samme forsigtighed som identifikationerne af hele bymarker. I Lollandlisten i Valdemars jordebog er størrelsen af kongens besiddelser opgivet i bol og i øre og ørtug skyld. Aakjær beregner størrelsen af disse enheder ved at antage, at jordebogens krongods er det samme som det gods, der tilhørte kongen i henhold til 1500-tallets jordebøger. Man har imidlertid ingen sikkerhed for, at denne antagelse er rigtig. På samme måde bygger Aakjærs udregninger af den såkaldte præsteplovs størrelse på den forudsætning, at Roskildebogens præstegårde er de samme som 1600-tallets. Da bl. a. mange sogne, som i middelalderen blev betjent af munke og kapellaner, efter reformationen fik residerende sognepræster, som kongen tildelte præstegårde eller større præstegårde af kirkegodset, er denne antagelse ikke altid berettiget.

Når man skal bestemme middelalderlige jordmåls og jordvurderingsenheders størrelse ved jævnføring med opgivel-

serne i 1680ernes matrikuleringsforretninger, kan man sammenligne enten med markbøgenes og modelbøgenes arealangivelser i tdr. land eller med hartkornsansættelserne i matriklen 1688. Aakjær foretrækker den første mulighed; men C. A. Christensen har påvist, at det i alt fald for skyldvurderingens vedkommende er den sidste, der giver de rigtigste resultater. Skyldvurderingen havde antagelig forbindelse med bryders og landboers afgifter, som også i et godsejer-samfund må have bestemt jordens værdiansættelse i mark guld. Det er derfor et spørgsmål, om det bedste sammenligningsgrundlag ikke vil være landgildehartkornet i 1660'ernes matrikler, efter at selvejernes hartkorn er omregnet til hartkorn af fæstegårde.

De middelalderlige jordmåls og jordvurderingsenheders størrelse.

Af Statistisk Tabelværk 3. rk. 5, 11 og 27, 4. rk. C 2 4 og 7 og 5. rk. C 1 fremgår det, at der i 1861–96 blev sået om ved 1 td. rug og 1 td. byg i 1 td. land. Forudsat at man såede lige så tæt i middelalderen, og forudsat at udsæden ikke var den gennemsnitlige årlige, men den mængde byg der kunne sås i hele arealet, var en ørtug eller 12 skæpper sædeland altså det samme som 1½ td. land i Åboskæppens og som 2 tdr. land i Sjællandsskæppens område.

Mange byer og gårde, hvis jorders størrelse og værdi er opgivet i middelalderlige jordmål og matrikuleringsenheder, kan identificeres med byer og gårde, hvis størrelse og værdi kendes fra 1680'ernes opmålinger og hartkornsansættelser. Da man som påpeget i det foregående afsnit må regne med, at bebyggelsernes dyrkede arealer har ændret sig betydeligt siden de middelalderlige matrikuleringer, kan man ikke ved jævnføring med 1680'ernes opmålinger og hart-

kornsansættelser bestemme et bols, en plovs, en mark gulds og en mark skyldjords oprindelige størrelse. Derimod er det sandsynligt, at ændringerne af de forskellige bebyggelses dyrkede arealer som regel var relativt nogenlunde lige store. Ved at sammenligne nogle byers og gårdes boltal og andre byers og gårdes plovtalet, mark guldtal og mark skyldtal med deres arealer og hartkornsansættelser i 1680'erne, skulle man således kunne bestemme forholdet mellem disse enheders størrelse og værdi. Undertiden er de samme jorders størrelse og værdi opgivet i to eller flere middelalderlige mål og vurderingsenheder. I sådanne tilfælde kan forholdet mellem størrelsen og værdien af de pågældende mål og enheder altså bestemmes direkte. Ved at anvende de forskellige metoder har Aakjær beregnet, at

et bol i hele landet gennemsnitlig svarede til om ved to plove, til 8 mark guld i Jylland, til en sjællandsk mark skyldjord, til to af Falsterlistens ubenævnte mark jord og til to sjællandske mark sædeland.

Aakjærs beregninger er foretaget på grundlag af tekstfortolkninger, mod hvilke der som ovenfor anført kan rejses en del indvendinger. Hertil kommer, at Aakjær opererer med gennemsnit og lignende tal, der ikke tilfredsstiller den videnskabelige statistiks krav. Det kan derfor ikke udelukkes, at en kritisk gennemgang kan rokke ved Aakjærs resultater.

Medens en sjællandsk mark skyldjord svarede til to, svarede Falsterlistens ubenævnte mark kun til én sjællandsk mark sædeland. Det er altså ikke udelukket, at Falsterlistens mark var mark udsæd, eller, da kornafgiften kunne være lige så store som udsæden, mark kornafgift. Vedrørende en anden forklaring på Falsterlistens ubenævnte mark se nedenfor s. 47.

I Århusbogen er der indført en jordebog over Århus domkapitels commungods ca. 1315. I de fleste af de byer, der om-

tales i denne jordebog, svarede en ørtug udsæd til mellem 2 og 3 tønder land 1683. I 5 byer var den udsæd, jordebogen opgiver, imidlertid relativt betydelig større. I to af disse byer er udsæden den mængde korn, der kunne sås, hvis krat og hede, der dækkede det meste af marken, blev ryddet, eller hvis hele marken blev taget under plov. I de tre andre byer var udsæden summen af den mængde korn, der kunne sås i de pågældende byers to vange. Det ligger således nær at formode, at udsæden i sidstnævnte byer er relativt større end de andre byers udsæd, fordi den er den mængde korn, der kunne sås i hele det dyrkede areal, medens udsæden i de øvrige byers marker er så meget korn, som man såede gennemsnitlig hvert år. Denne formodning bestrykes af det *singulis annis*, d.v.s. de enkelte år, årlig el. lign., som er føjet til flere af disse byers udsædsopgivelser (se også s. 34). Det er kun faa byer på Sjælland, hvis middelalderlige udsæd kendes, men for deres vedkommende svarede en mark udsæd til omtrent lige så mange tdr. land som en mark udsæd i de fleste af de byer, der omtales i Århus domkapitels jordebog. Den sjællandske skæppe og mark er imidlertid større end åbomålets skæppe og mark, og langt de fleste sjællandske udsædsopgivelser stammer fra tiden, efter at en stor formindskelse af de dyrkede arealer havde gjort sig gældende mange steder. Det er således ikke udelukket, at den udsæd, der opgives i Roskildebogen og i yngre sjællandske kilder, er den mængde korn, der kunne sås i al den jord, som var under plov.

Aakjær og Hastrup har ganske vist påvist, at jordvurderingsenhederne i gamle byer, hvis dyrkede arealer ikke var vokset væsentligt i tiden umiddelbart efter vurderingerne, svarede til færrest tdr. land 1682 og 1683; men da man ikke kender udviklingen i den tid, da den fulgte de samme baner i disse byer som i de yngre byer, kan man som oven-

for omtalt ikke bestemme de middelalderlige jordvurderingsenheders størrelse ved en jævnføring med 1600-tallets matrikler og forarbejderne til matriklerne. Da en sådan jævnføring dog kan give et begreb om deres størrelsesorden, skal det lige nævnes, at et bol og en mark skyldjord gennemsnitlig svarede til ca. 96 tdr. land 1682 eller 1683, en plov til ca. 48 tdr. land og en mark guld til ca. 12 tdr. land.

Jordvurderingsenhedernes historie.

Henrik Larsen har fremsat den hypotese, at man omkring år 1000 søgte at sikre, at ledingsbyrderne blev retfærdigt fordelt ved at inddele landsbyernes gårde i lige store lægd. Hvert af disse lægd, som kaldtes bol, skulle stille en mand, når leding blev udbudt, og for at der ikke skulle være tvivl om, hvilke gårde der hørte til et bestemt lægd, og i hvilken orden de forskellige gårde havde mødepligt, omrebede man bymarkerne og tildelte de enkelte bol agre, som lå sammen og fulgte efter hinanden i den for gårdenes mødepligt fastsatte rækkefølge. Bolinddelingen resulterede altså i det s. 31 beskrevne bolskiftes fremkomst. Inddelingen af alle byers gårde i lægd og en fuldstændig omrebning af bymarkerne var en foranstaltning, der krævede så stort et administrativt apparat og greb så afgørende ind i ejendoms- og dyrkningsforhold, at statsmagten omkring år 1000 næppe har været stærk nok til at gennemføre den. Henrik Larsens teori har derfor ikke vundet udelt tilslutning. Da ordet bols grundbetydning er et bosted, en gård, og bolene i en del gamle byer var så små, at de svarede til en helgårds tilliggende 1682, antager flere forskere, at hvert bol oprindeligt var identisk med en gårds, en ættegårds jorder. Først ved salg og arveskifter blev bolene delt mellem flere gårde, hvilket igen var forudsætningen for bolskiftets opståen. En del af

disse forskere antager i øvrigt, at bolgårdene langt ned i middelalderen havde deres jorder liggende samlet på ét sted, og at de først sent blev delt op i et eller flere stykker af mange fald.

Bolinddelingen var udmærket anvendelig til bestemmelse af gårdenes bymål og kunne også benyttes som grundlag for påligning af skatter; (2) men ved flere lejligheder havde man brug for en taksation, der tillod en nøjagtigere sammenligning mellem værdien af jorder, som ikke lå i samme bymark. Dette kunne således være tilfældet ved mageskifter, ved arvedelinger og ved fastsættelsen af den halve hovedlod, man måtte testamentere til kirken. Havde man ved taksation foretaget en værdiansættelse af bymarkernes jorder, kunne man ligeledes give faste regler for bestemmelse både af den pris, til hvilken jord, der ønskedes afhændet, skulle tilbydes de nærmeste frænder, og af den bondeskyld, der skulle svares de øvrige arvinger af den, som overtog et dødsbos gård. Endelig var en regulær taksering af jorden en nødvendig forudsætning for en fuldt retfærdig påligning af skatter på fast ejendom og en ensartet ansættelse af landgilden af de kirkelige og andre godsers gårde. Ovennævnte behov for taksationer af byernes marker søgte man at tilfredsstille ved guld- og skyldvurderingerne. Ved en jordvurderingsenhed forstås en enhed, der benyttedes ved en taksation, som omfattede flere byers marker og benyttedes uændret gennem længere tid, altså noget hen i retning af en matrikuleringsenhed. En mark gulds jord og en mark skyldjord betyder egentlig jord, der henholdsvis var en mark guld værd, og af hvilken der svaredes en mark skyld. Da enhver direkte efterretning om tidspunkter for jorders vurdering til mark guld og mark skyld savnes, kan man først med sikkerhed fastslå de pågældende ordforbindelsers overgang til betegnelser for jordvurderingsenheder, når den fremgår af forklarende til-

føjelser som *secundum antiquam æstimationem* (efter den gamle eller efter en gammel vurdering), eller når man kan påvise forekomsten af mark gulds jord, der ikke var en mark guld værd, og mark skyldjord, af hvilke der ikke svaredes en mark skyld. Selv om de ordforbindelser, om hvilke man ved, at de senere hen betegnede guld- og skyldvurderingens enheder, forekommer allerede i anden halvdel af det 12. århundrede (Nørlund og Aakjær), er det således ikke givet, at de allerede på den tid havde disse betydninger.

Guldvurderingen har sat sig spor i hele riget vest for Øresund, men fortrængtes på øerne øst for Store Bælt af skyldvurderingen. Ingen af de to vurderinger omfattede således hele riget. Vurderingerne kan naturligvis være iværksat af statsmagten og er i så fald foretaget i en eller flere provinser på én gang. De kan imidlertid også være opstået sporadisk efter aftale mellem en bys, et sogns eller et herreds lodsejere eller på den måde, at en storgodsejer som f. eks. kirken lod sine besiddelser guld- eller skyldvurdere. Da markfællesskabet forudsatte, at alle gårde i en by havde deres bestemte bymål, var hele byen takseret samtidig med nogle af dens gårde. Hvis matrikuleringerne fra første færd var lokale foreteelser, er de utvivlsomt foregået til forskellige tider. Før matrikuleringerne i 1660erne havde man i lang tid benyttet hartkornstaksationer som grundlag for mageskifter og arvedelinger. Den mulighed foreligger selvsagt, at de middelalderlige matrikuleringer ligeledes er foretaget af statsadministrationen med benyttelse af private guld- og skyldvurderinger som forbillede og grundlag.

Ifølge Jyske lov III, 13 skulle der udredes $\frac{1}{3}$ havnes ledingsskat af jord, af hvilken der svaredes $\frac{1}{3}$ mark sølv i landgilde. Da bl. a. Runquist antager, at en mark skyldjord er skatteskyldig jord, hvorefter der svaredes en mark sølv i landgilde, stemmer det udmærket overens hermed, at forord-

ningen for Sjælland 1284, paragraf 11 påbyder, at der skal ydes en havnes præstationer af 1–1½ mark skyldjord. Ifølge Jydske lov III, 12 skulle der imidlertid også udredes ⅓ havne af en mark guld eller 8 mark sølvs jord. Med andre ord, der svarede samme skat af en mark guld eller 8 mark sølvs jord og af ⅓ mark skyldjord, uagtet en mark guld ellers svarede til ⅛ mark skyldjord (se ovenfor s. 38). Christensen og Runquist antager derfor, at Jyske lovs mark guld er ⅘ gange så store som de mark guld, man kender fra andre kilder. Ved denne antagelse bliver de også i stand til at forklare nogle bemærkninger i forskellige lovhåndskrifter, som konstaterer, at en mark guld jord er det samme som 3 (ikke som normalt 8) mark sølvs jord. Denne ligning bliver nemlig rigtig, hvis dens mark guld er mark guld af sædvanlig størrelse, medens dens mark sølv er Jyske lovs mark sølv, der er ⅘ gange så store som de almindelige.

Ifølge Århus kannikebords jordebog ca. 1315 havde hver tolvting i Begtrup en værdi af 28 mark penge, »hvoraf følger, at hver tolvting indeholder 1¾ mark guld«. Af jordebogens oplysninger om jorden i Begtrup kan man udlede ligningen »Jord af 16 mark penges værdi = 1 mark guld«, og på denne lignings betydning som fast norm bygger Christensen sin teori om guldvurderingen. Før 1240 antager Christensen, at man vurderede jord, som var 8 mark sølv værd, til en mark guld. Undertiden omregnede man jordens værdi i mark penge til mark sølv efter kursværdien, som på tiden for Valdemars jordebogs affattelse i 1231 var 3 mark penge = 1 mark sølv. Som regel gik man dog ud fra, at 1 mark penge var det samme som en mark sølv. I tiden omkring 1240, da kursen på mark penge var 2 mark penge = 1 mark sølv, blev det almindeligt at vurdere jord, som var 16 mark penge, d.v.s. 8 mark sølv, værd, til en mark guld. I den følgende tid holdt man fast ved denne takst og vurdere-

de fortsat jord, som var 16 mark penge værd, til en mark guld, uagtet kursen på mark penge i tiden 1240–1315 faldt til 8–10 mark penge = 1 mark sølv. Forudsat at jordens pris i mark sølv holdt sig uforandret, blev en mark gulds jord i de byer, hvis jorders værdi ca. 1230 blev omregnet til mark sølv efter kursen 3 mark penge = 1 mark sølv, altså 3 gange så megen jord som en mark gulds jord i de byer, hvis jorders værdi omregnedes til mark sølv efter kursen 1 mark penge = 1 mark sølv. På samme måde blev en mark gulds jord i de byer, hvis jorder blev guldvurderet i den nærmeste tid efter 1240 flere gange så megen jord som en mark gulds jord i de byer, hvis jorder blev guldvurderet i begyndelsen af 1300-tallet. På grundlag af Århusbogens opgivelser kan man beregne, at prisen på en mark gulds jord af almindelig størrelse i tiden omkring år 1300 var 2–3 mark sølv. Denne pris er netop den, man efter Christensens teori skulle vente på en mark guld i byer, hvis jorder blev sent guldvurderet.

Medens Christensen går ud fra, at de guldvurderinger, hvis resultater vi kender fra jordebøger og andre kilder, er foregået til mange forskellige tider, regner Runquist med to omfattende matrikuleringer, den gamle, hvis mark guld er de små, og den nye, hvis mark guld er de store. Den nye vurdering, der kan være foranlediget af et fald i jordpriserne, var i alt fald ældre end Valdemars jordebog 1231. Denne vurdering, hvis mark guld er dem, Jyske lov omtaler, formåede kun i enkelte byer at fortrænge den gamle vurdering.

Hvis Jyske lovs mark guld ikke, som Christensen og Runquist formoder, var særlig store, men almindelige små mark guld, (og hvis den af Runquist postulerede udfligning mellem de forskellige skatter ikke praktiseredes på Jyske lovs tid), vil loven skattemæssigt stille jordegne småbrug meget ringere end jordegne huse og større gårde og således hæmme

arvedelinger og fremme sammenlægninger af smågårde. Da et af hovedformålene med middelalderlig landboret var at hindre uhensigtsmæssige arvedelinger af de jordegne gårde, antager Rasmussen, at lovens mark guld er de hyppigst forekommende små mark guld. Loven formåede ikke at ændre de bestående regler for påligningen af ledningsskatter og andre havneafgifter. Senere tiders lovkommentatorer, som ikke kendte sammenhængen, søgte derfor at forklare uoverensstemmelsen mellem lovens bestemmelser og de virkelige forhold ved at antage, at lovens mark guld var større end dem, de kendte fra samtiden.

Bedømt efter 1680'ernes opmålinger og hartkornsansættelser varierede størrelsen af en mark guld betydeligt. Nogle af de mark guld, der svarer til flest tdr. land og tdr. hartkorn, afviger så meget fra gennemsnittet, at det ikke kan udelukkes, at de er fremgået af en særlig vurdering, der imidlertid ikke som bl. a. af Runquist formodet behøver at have omfattet hele Jyske lovs område, men kan have været lokal og sporadisk. Mark guldtallene i flere af de byer, hvis mark guld var særlig store, er i øvrigt beregnet på grundlag af gårdenes mark sølvtal ved hjælp af ligningen 1 mark guld = 8 mark sølv. Man kan ikke se bort fra den mulighed, at disse byers mark guld faktisk var små mark guld, men at man blot for deres vedkommende har delt en mark guld ikke i 8, men i 3 mark sølv.

Guldvurderingen kan være foretaget direkte eller f. eks. med udsæden som mellemlid. Aakjær antager således, at jord, i hvis dyrkede areal der kunne sås et bestemt mål korn, blev takseret til en mark guld. Stod jordernes mark guldtal på denne måde i forhold til deres dyrkede arealer (men ikke til den årlige udsæd), vil de forskellige dyrkningsformer (alsædsbrug, tovangsbrug, trevangsbrug o.s.v.) kunne forklare, hvorfor nogle byers mark guld var større end andre byers.

Undertiden føjes der til mark guldopgivelserne et *secundum antiquam aestimationem*, der kan betyde efter den gamle, d.v.s. den ældste af de to guldvurderinger. Aakjær, der som den første har fremsat en formodning om, at der var foretaget to guldvurderinger, antager, at det var de store mark guld, der var fremgået af den gamle vurdering; men Runquist har påvist, at det snarest var de små. *Secundum antiquam aestimationem* kan dog også betyde efter en gammel eller den gamle vurdering i modsætning til dagsprisen, og denne betydning må man tillægge de tre ord, hvis man med Rasmussen regner med, at der som regel kun var foretaget én guldvurdering af de forskellige byers marker.

I en endnu ikke publiceret afhandling understreger arki-var Henning Paulsen, at det, man i middelalderen afhændede ved salg af jord, ikke altid var den fulde ejendomsret til jorden, men kunne være landgilden af skattefri fæstejord, landgilden af skatskyldig fæstejord, herlighedsafgifterne af selvejerjord, bondeskyld af selvejerjord m. m. Man ved ikke, hvilke rettigheder der danner grundlag for guldvurderingen. Man kender heller ikke de pågældende rettigheders omfang på vurderingstiden, og man ved ikke, om vurderingen blev foretaget direkte eller f. eks. med udsæden som mellemlid. Endelig mener Henning Paulsen at kunne godtgøre, at der allerede i den ældste del af middelalderen har eksisteret danske markvægte, der kun var brøkdele af marken på 218 gram, og som blev benyttet i alt fald ved nogle byers guldvurdering.

Medens der ikke kan være tvivl om, at guldvurderingen var ensbetydende med en ansættelse af jordernes værdi til et bestemt antal mark guld, er grundlaget for skyldvurderingen omdisputeret. Lauridsen gør gældende, at ordet mark i betegnelserne for en mark skyldjord ikke er knyttet til ordet skyld, men til ordet jord, og at en mark jord betød jord,

hvori der kunne sås en mark rug eller byg. Da korn- og udsædsmålernes mindste enhed var en skæppe, hvorimod skyldvurderingens mindste enhed var en penning, er Lauridsens teori næppe rigtig (Erslev og Nørlund). De fleste forskere, som har beskæftiget sig med skyldvurderingens problemer sætter da også ordet mark i forbindelse med ordet skyld, selv om de ikke er enige om, hvad dette ord betyder.

Runquist har påvist, at nogle af de afgifter af en sjællandsk mark skyldjord, der anføres i Valdemars jordebog og i andre kilder fra tiden før det store fald i landgilden i 1300-tallet, kan fortolkes som landgilde af skatskyldig jord og skat, der svarede til 3 mark sølv i alt. Andre igen kan være ydelser til husbonden af skattefri jord og svarede ligeledes til 3 mark sølv i alt. Da der i henhold til den såkaldte tremarksregel skulle betales 2 mark sølv i skat af jord, af hvilken der svarede en mark sølv i landgilde, antager Runquist, at skyld betyder landgilde, og at en sjællandsk mark skyldjord var jord, af hvilken der svarede en mark sølv i landgilde, hvis jordens ejer ikke havde opnået et skattefrihedsprivilegium.

Falsterlistens ubenævnte mark var kun halvt så store som de sjællandske mark skyldjord. Da 2 mark penge = 1 mark sølv er en ofte benyttet takst i Valdemars jordebog, går Runquist ud fra, at de falsterske mark var mark skyldjord, og at en falstersk mark skyldjord var jord, af hvilken den husbond, som ikke havde noget skattefrihedsprivilegium, oppebar en mark penge. (Vedrørende en anden fortolkning af Falsterlistens mark se ovenfor s. 38).

Til forskel fra Runquist gik Erslev ud fra, at skyld ikke betyder landgilde, men ledingsafløsning, og at en mark skyldjord var jord, af hvilken der svarede en mark sølv i ledingsafløsning. Da man kender skyldansættelser fra tiden før ledingsafløsningens indførelse, må Erslevs hypotese imid-

lertid være forkert. I henhold til den tremarksregel, som ifølge Runquist bestemte ejendomsskatternes størrelse, blev der af skatskyldig jord, af hvilken der svaredes en mark sølv i landgilde, betalt en mark sølv i faste årlige skatter. Udelukket er det således ikke, at skyld har betydet fast årlig skat.

LITTERATUR: I ovenstående redegørelse for de middelalderlige jordvurderingsenheder og jordmål henvises der ved anførelse af forfatternavne til følgende bøger og afhandlinger: C. A. Christensen: Jyske lovs ledingssatser (Med Lov skal Land bygges, 1941), samme: Ændringer i landsbyernes økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede (Historisk Tidsskrift 12. rk. I s. 257 ff.), Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, Svend Gissel: Bol og by i Selsø (Bol og By V s. 7 ff.), Frits Hastrup: Danske landsbytyper, Henrik Larsen: Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1918 s. 177 ff.), Peter Lauridsen: Om Skyldjord eller terra in censu (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1903 s. 1 ff.), Poul Nørlund: De ældste Vidnesbyrd om Skyldtaxationen (Historisk Tidsskrift 9. rk. VI s. 54 ff.), Poul Rasmussen: Studier i Aarhus Kannekebords Jordebog I og II samt Bestemmelse af Mark Guldtal og Plovtal (Jyske Samlinger 5. rk. V s. 85 ff., VI s. 177 ff. og VIII s. 1 ff.), samme: Store og små mark guld (Historisk Tidsskrift 11. rk. IV s. 352 ff.), Kjell Runquist: De medeltida danska jordvärderingsenheterna (Historisk Tidsskrift 11. rk. III s. 397 ff., 509 ff. og 728 ff.), Svend Aakjær: Indledningen og kommentaren (specielt s. 452 ff.) til udgaven af kong Valdemars jordebog, samme: Maal, Vægt og Taxter i Danmark (Nordisk Kultur XXX s. 175 ff.), samme: Korntiende og kornareal i det 14. århundrede (Historisk Tidsskrift 11. rk. II s. 435 ff. og III s. 176 ff.).

En oversigt over den samlede litteratur om jordvurderingsenhederne og jordmålene er givet af Svend Aakjær i Jyske Samlinger ny rk. V s. 275 ff. Svend Aakjærs litteraturliste må dog foruden med ovennævnte nyere arbejder af C. A. Christensen, Svend Gissel og Frits Hastrup suppleres med en afhandling om de regelbundne landskifter i Bol og By II og med forskellige artikler i Kulturhistorisk Leksikon.

- 1) Havde bolene i betydning 1, således som det f. eks. var tilfældet for de bolskiftede byers vedkommende, deres jord liggende samlet for sig selv i de forskellige åse, voldte det ingen vanskeligheder at fastslå, hvilke lodder der udgjorde bolene. Lå bolenes agre i de enkelte åse ikke ved siden af hinanden, kunne man ligeledes angive de agre, hvoraf bolene bestod, hvis hver gård kun havde andel i ét bol. Havde nogle gårde derimod andele i flere bol, lod det sig vanskeligt gøre. Da det i sådanne byer lå nær, at man opgav inddelingen i gårdgrupper og dermed muligheden for den sammensatte rebning, var disse byers bol snarest bol i betydning 2.
- 2) For de byers vedkommende, hvis bol var særligt store eller små, kunne man naturligvis opnå en retfærdig fordeling af de på bolene hvilende skatter og andre præstationer ved at ændre boltallene og eventuelt omrebe markerne. En regulering kunne dog også tilvejebringes ved inddeling af bolene i skatteklasser eller ved påligning af samme skat på et varierende antal ottinger.

TILLÆG

Valdemarstidens og borgerkrigstidens mønter.

I middelalderen betalte man enten med guld eller sølv, der blev vejjet, eller med udmøntede *penninge*, der blev vejjet eller talt. Vægtenhederne var de ovenfor omtalte *mark* à 8 øre à 3 ørtug. Når man talte penningene, de eneste mønter, der blev slået, regnede man med 10 penninge på ørtugen i Skåne og på Sjælland. I Jylland var ørtugens penningetal 12 bortset fra Harald Hens regeringstid og tiden efter 1230, da det var 10. Penningens sølvindhold blev med tiden stedse mindre. På tiden for affattelsen af Valdemars jordebog var kursen på en mark penge i forhold til en mark sølv som 2 eller 3 til 1 (se ovenfor s. 14 og 20), paa Christoffer I's regeringstid var den som 4 til 1 og i 1282 som 5 til 1. Denne kurs fastholdtes så nogenlunde i Skåne, medens den på Sjælland og i Jylland faldt til 10:1 i slutningen af Erik Menveds regeringstid. Under Christoffer II ophørte udmøntningen af penninge efterhånden helt.

LITTERATUR. Georg Galster i Nordisk Kultur XXIX, 1936, s. 139 ff.; samme: Mønt, 1965; P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146—1241, 1906; samme: Danmarks Myntvæsen og Mynter i Tidsrummet 1241—1377, Årb Oldk Hist 1884.

MÅL OG VÆGTENHEDER

*anvendte i den indenrigske trafik og vareomsætning
i kongeriget vest for Øresund 1500–1700.*

*Mål og vægtenheder, hvis størrelse er angivet
i nutidsmål.*

Det var meget almindeligt, at forskellige mål og vægtenheder udgjorde systemer, der var således indrettet, at de enkelte måls og vægtenheders absolutte størrelse kunne variere betydeligt fra egn til egn og fra tid til tid, medens deres relative størrelse var den samme. Den jyske alen f. eks. er mindre end den sjællandske, og den jyske tomme er mindre end den sjællandske; men både i Jylland og på Sjælland gik der 24 tommer på en alen. Af denne grund, og fordi mange mål og vægtenheder kun efter omstændelige ræsonnementer og ofte med stor usikkerhed kan omregnes til nutidsmål og -vægtenheder, sparer det megen plads, hvis man nøjes med at omregne nogle mål og vægtenheder og bestemmer de øvriges størrelse ved direkte eller indirekte at angive forholdet mellem deres og de omregnede måls og vægtenheders størrelse.

Afstandsmål (dagsrejse, kending, mil, rast og uge søs).

I sin bog *De gamle danske Længdeenheder*, 1944, s. 60–78, har N. E. Nørlund sammenholdt talrige afstandsopgivelser i gamle mål med moderne kort. På grundlag af disse sammenligninger og forskellige kilders direkte oplysninger om afstandsmålenes længde fastslår han, at en *kending*, der egentlig betyder en synsvidde, var en ret ubestemt længdeenhed som oftest på om ved 32 km. Den danske *mil* var ligeledes et noget ubestemt afstandsmål, som oprindelig svarede til

mellem 9 og 10 km. I løbet af 1500- og 1600-årene vandt den kortere tyske mil indpas i Danmark og fortrængte det gamle mål, dog ikke hos almuen, der benyttede den lange mil endnu et stykke ind i 1700-årene. Ved den af Frederik 2. foranstaltede opmåling af kongevejen til Frederiksborg anvendte man en mil på 30.000 tychonske fod eller 7,77 km. Efter indførelsen af de nye mål og vægtenheder i 1683 benyttede man ved opmålinger af landeveje og lign. en mil på 12.000 alen eller 7,538 km. En *uge søs*, d.v.s. den strækning, man kunne ro en båd uden at skifte mandskab ved årerne, svarede i middelalderen til om ved 8,3 km for Østersøens og de danske farvandes vedkommende. Under indflydelse af de fra syd og vest kommende kortere sømil, blev denne længde reduceret til mellem 7 og 8 km, og fra midten af 1600-årene har vi nogle få vidnesbyrd om en reduktion til 5 km. En *dagsrejses* længde afhang af befordringsmiddel og vejens godhed. Til hest og ad ordentlige veje regnede man med ca. 50 km til en dagsrejse (Kulturhistorisk Leksikon II, sp. 618 f.). En *rast*, som egentlig er en betegnelse for afstanden mellem to hvilesteder, havde åbenbart samme længde som den ældste, altså den lange mil. Antagelig er en mil oprindelig et nyt navn på dette gamle mål.

Alen.

Ved forordningen af 1. maj 1683 blev det bestemt, at den danske alen skulle være på to rhinlandske fod. Fremstillingen af et original for alenmålet blev overdraget Ole Rømer, som gav det en længde af 62,81 cm., hvilket er 0,04 cm. mere end den længde, man senere tillagde to rhinlandske fod (N. E. Nørlund: De gamle danske Længdeenheder s. 53 f.).

Før 1683 var den sjællandske alen det officielle danske alenmål. På grundlag af bevarede målestokke og forskellige

forfatteres metrologiske oplysninger har N. E. Nørlund beregnet denne alens længde til 63,26, i det 16. århundrede muligvis 63,4 cm. (anførte sted s. 17 ff.). Allerede i Christian 2.s gejstlige og verdslige love var det blevet påbudt, at det københavnske, d.v.s. det sjællandske, alenmål skulle anvendes i hele riget. Dette påbud blev gentaget i recessen 1540, der dog tillader benyttelsen af de gamle lokale alenmål ved opmålinger af købstadsgrunde, samt i kongens åbne breve af 26. juni 1575, 10. oktober 1579 og 19. juni 1613 og i recesserne 1615 og 1643. De mange påbud viser, at den sjællandske alen havde vanskeligt ved at fortrænge det andet gamle danske alenmål, den lybske eller jyske alen, der foruden i Jylland også benyttedes på Fyn. En tid så det ud til, at regeringen opgav sine bestræbelser på at gøre den sjællandske alen til enerådende alenmål. Christian 4.s åbne brev af 12. maj 1602 bestemmer nemlig, at der på alle råd-huse i de jyske købstæder skulle hænge en lybsk alen af jern, der skulle tjene som justermål. Hverken i det åbne brev 1613 eller i recesserne 1615 og 1643 omtales den lybske alen imidlertid som lovligt mål.

Ved metersystemets indførelse blev den lybske alen officielt fastsat til 57,52 cm.; men den tillægges ofte den lidt større længde 57,7 cm. Af oplysninger om den jyske alen, som tre forfattere giver, kan man udlede længderne 56,6, 56,9 og 57,4 cm. (N. E. Nørlund anførte sted s. 30). Muligvis var den jyske alen altså lidt kortere end den lybske.

Pot som mål for øl, vin o. lign.

Fordordningen af 1. maj 1683 fastsætter størrelsen af en pot til $\frac{1}{32}$ kubikfod. Den fod, Ole Rømer benyttede ved bestemmelsen af bl. a. pottens størrelse, var på 31,407 cm. (N. E. Nørlund: De gamle danske Længdeenheder s. 53 f.). Rumfanget af Ole Rømers pottemål var altså 0,968 l.

Medens en øltønde i henhold til forordningen 1683 skulle være på 136 potter, var den ifølge Arent Berntsens opgivelser 120 potter stor. Dette kan skyldes enten, at pottemålet blev gjort mindre, eller at tønden blev gjort større ved indførelsen af de nye mål og vægtenheder. Den omstændighed, at forordningen 1683 angiver samtlige tøndemåls størrelse i potter, tyder på, at det snarest var potten, der var et gammelt velkendt mål.

Pund (apotekerpund, Kølnerpund, lybsk pund, danske skålpund).

Forordningerne af 1. maj 1683 og 10. januar 1698 definerer det nye danske skålpund som vægten af $\frac{1}{62}$ kubikfod vand. På grundlag af nogle af de originale af Ole Rømer fremstillede vægtlodder og ved vejning af $\frac{1}{62}$ kubikfod vand har fysikeren K. Prytz beregnet vægten af dette pund til 499,75 gr. (Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1909, s. 573 ff. og Fysisk Tidsskrift VIII, 1910, s. 68 ff.). Til vejning af ædle metaller og medikamenter havde man særlige vægtenheder, Kølnerpundet og apotekerpundet. Forordningerne 1683 og 1698 bestemmer, at 17 Kølnerpund fremtidig skulle veje det samme som 16 skålpund. Det nye Kølnerpunds vægt var altså 470,35 gr. Apotekerpundets vægt angives ikke i forordningerne; men enten var den $\frac{3}{4}$ af skålpundets, eller også benyttede man dengang som senere hen Nürnbergerpundet på 357,85 gr. som apotekerpund.

Af de pund, man anvendte i Danmark før 1683, havde de to, nemlig det lybske pund og Kølnerpundet, navne efter de tyske byer, hvorfra de stammede. Det lybske originalpund fra 1654 vejede 484,71 gr., og Kølnerpundet vejede egentlig 467,71 gr. Ved vejning af danske mønter har Georg Galster imidlertid konstateret, at det Kølnerpund, der benyttedes her i landet i begyndelsen af 1500-tallet, kun vejede

ca. 460 gr. (Reynold Junges Møntmesterregnskaber s. XVI). Vedrørende vægten af det lybske pund på Fyn se nedenfor.

Købmandshandelens officielle danske pund i tiden umiddelbart før 1683 var det såkaldte københavnske skålpund. Af forordningerne af 1. maj 1683 og 30. august 1687 sammenholdte med Arent Berntsens og andre ældre kilders oplysninger fremgår det, at vægten af en tønne smør blev anset for at være lige mange københavnske og nye danske skålpund, og at man regnede med, at en tønne smør vejede lige mange lokale bismerpund før og efter de nye måls og vægtenheders indførelse. Sandsynligvis har forskellen på de to skålpunds vægt derfor været lille. En nøjagtig bestemmelse af det københavnske skålpunds vægt er det desværre umuligt at give på grundlag af det hidtil fremdragne materiale. Ifølge Hans Langs Regnekonstis Bog fra 1576, fol. Y V og VII var det fynske pund identisk med det lybske og vejede $16/17$ af det københavnske skålpund. Da forordningerne 1683 og 1698 fastsætter vægten af det Kølnerpund, der skulle benyttes ved vejning af ædle metaller, netop til $16/17$ af det nye danske skålpund, antager Svend Akjær, at Hans Langs fynske og lybske pund var et Kølnerpund, der anvendtes til vejning af ædle metaller i Lübeck såvel som i Danmark. Går man ud fra, at et Kølnerpund vejede 467,71 gr., bliver vægten af det københavnske skålpund i så fald 496,94 gr. Regner man med et Kølnerpund på 460 gr., bliver den derimod kun 488,75 gr. (Nordisk Kultur XXX, s. 183). Åbenbart på grundlag af kontrolvejninger af nogle varepartier har Arent Berntsen i Danmarks og Norges frugtbar Herlighed 4. bog, s. 535 f. foretaget fire sammenstillinger af københavnsk vægt med lybsk vægt. Svend Aakjær, som antager, at det lybske pund var et Kølnerpund, har ud fra disse sammenstillinger udregnet følgende vægte for det københavnske skålpund: 470,66,

473,62, 473,60 og 473,62 gr. Går man derimod ud fra, at det lybske pund vejede det samme som originalpundet 1654, altså 484,7 gr., finder man de mere sandsynlige vægte 487,76, 490,84, 490,83 og 490,84 gr. Af de jordfundne lodder fra 1600-tallet udgjorde tre et sæt, af hvilket det ene er dateret 1684. Deres pundvægte var 489,4, 496,2 og 496 gr. To, der ikke er dateret, forudsætter pundvægte på 499,4 og 497,5 gr. De øvrige lodder, der er bevaret fra 1600-tallet, tilhører Kølnervægtens eller den lybske handelsvægts systemer. Sammenfattende kan man fastslå, at det københavnske skålpunds vægt har ligget mellem 490 og 500 gr.

Christian 2.s gejstlige og verdslige love indeholder bestemmelser om, at det københavnske skålpund skulle benyttes i hele riget. Ved kongens fordrivelse blev hans love imidlertid sat ud af kraft, og først i slutningen af Frederik 2.s regeringstid blev det på ny forsøgt at skaffe det københavnske skålpund en større udbredelse. I 1575 og 1578 blev der nedsat kommissioner, der skulle afgive betænkninger om ensartet skålvægt på Fyn og på Sjælland, og i 1579 blev det københavnske pund indført på Fyn (Kancelliets Brevbøger 1571–75, s. 573 og 588, 1576–79, s. 397 og 739). I forordning af 19. juni 1613 tog regeringen endelig skridtet fuldt ud og gjorde det københavnske skålpund til det eneste, der måtte anvendes i almindelig købmandshandel i hele kongeriget. Landgildeyarder skulle fortsat vejes med de lokale bismerpund, og ædle metaller og medikamenter blev fremdeles vejet med Kølnerpund og apotekerpund. Ved missive af 26. august 1593 havde kongen givet slotsskriveren i København befaling til at føre flæsk, smør og fisk, som modtoges fra lenene, til regnskab efter den lybske vægt, som lensmændene altid bruger og hidtil har brugt. Missivet er et vidnesbyrd om den lybske vægts store udbredelse i Danmark før forordningen 1613.

Tønde.

A. *Kornmål.* Ved forordningen af 1. maj 1683 blev korn-tøndens rumfang fastsat til 144 potter, d.v.s. 139,39 l. Af en sammenligning mellem ældre omregninger til lokale skæpper og tilsvarende omregninger i forordningen af 30. august 1687 fremgår det, at dette rumfang ikke har ligget langt fra den tidligere benyttede danske korntøndes. Denne tønde blev imidlertid først ved forordningen af 12. maj 1602 (hvis bestemmelser er gentaget i recesserne 1615 og 1643) indført som det eneste gyldige tøndemål i hele kongeriget bortset fra Riberhus len.

Hidtil er der intet fremdraget, der taler for, at det tøndemål, der indførtes ved forordningen 1602, afveg synderligt fra de tøndemål, der anvendtes i Jylland før 1602. Kongen bestemte 10. oktober 1579, at den skæppe, der benyttedes på Odensegård, skulle være normalmål for alle fynske skæppemål, og at der skulle gå 8 af disse skæpper på en tønde (Kancelliets Brevbøger 1576–79, s. 739, jævnf. s. 397, og 1571–75, s. 573). (1) Odensetønden såvel som de før 1579 anvendte fynske tøndemål synes heller ikke at have været meget større eller mindre end tønden 1602.

Ved åbent brev af 6. august 1579 (Kancelliets Brevbøger 1576–79, s. 711) overdrog kongen to københavnske rådmænd retten til at oppebære kornet og smørret fra Frederiksborg og Kronborg len. Der skulle regnes med 24 skæpper på et pund byg, 12 pund eller 42 tønder på en læst byg og med 20 skæpper på et pund rug, 12 pund eller 36 tønder på en læst rug. Kornet skulle tilmåles dem i skæpper. En tønde byg og en tønde rug var altså det samme som henholdsvis $6\frac{6}{7}$ og $6\frac{2}{3}$ skæpper. Tønden tilhørte med andre ord ikke det samme målesystem som skæppen. Læster på 42 sjællandske eller københavnske tønder byg eller malt og 36 tønder rug eller mel omtales bl. a. i mange kongebreve fra

tiden 1566–75 (se Kancelliets Brevbøger, sagregistrene, Maal) og i Hans Langs Regnekonstis Bog. I et åbent brev af 27. april 1575 (Kancelliets Brevbøger 1571–75, s. 604, jævnf. s. 588) påbød kongen, at man på hele Sjælland skulle benytte den skæppe og den tønne, der brugtes i København, og at der skulle gå 6 skæpper på tonden. Hvis man antager, at skæppemålet bevarede uændret, indførte det åbne brev således en tønne, der indgik i målesystem med skæppen, men var noget mindre end de hidtidige tøndemål. Af omregninger i Hans Langs Regnekonstis Bog (1576) fremgår det, at denne tønne var $\frac{12}{13}$ af den på Fyn benyttede (se Svend Gissel i Bol og By V, s. 39, og C. A. Christensen i Historisk Tidsskrift 12. rk. I, s. 489 fodnoten). Den lille tønne havde imidlertid vanskeligt ved at trænge igennem (se ovennævnte brev af 6. august 1579 og det brev, hvorved kongen forbød Københavns borgere at anvende en tønne på mere end 6 skæpper, Kancelliets Brevbøger 1576–79, s. 540). Ved forordningen af 12. maj 1602 var det derfor den større jyske tønne, der blev gjort til gældende mål også for Sjælland. Da man fortsat på denne ø regnede med 6 skæpper på en tønne, var forordningen altså ensbetydende med en lille forøgelse af skæppemålets størrelse.

Rug- og bygtønderne på $6\frac{2}{3}$ og $6\frac{6}{7}$ skæpper var utvivlsomt handelsmål (2), der kun anvendtes ved opmåling af store varepartier, hvis mængde angaves i læster og tønner, ikke i skæpper. Af forskellige besigtelsesforretninger fremgår det, at den lille tønne på 6 skæpper benyttedes som landgildemål allerede før 1575.

Som landgildemål forekommer det både før og efter 1575, at man på Sjælland samt på Lolland og Falster regnede ikke med 6, men med 5 skæpper på en tønne havre, undertiden også på en tønne rug. Som handelsmål var det ikke almindeligt, at man målte havre i læster, men af Kancelliets Brev-

bøger 1566–70, s. 205, fremgår det, at en læst havre som handelsmål var det samme som 96 tønder. Regner man med en havretønde på 5 rugskæpper, af hvilke der som ovenfor anført gik $6\frac{2}{3}$ på en tønde rug, vil læsten på 96 havretønder svare til 72 rugtønder eller nøjagtig dobbelt så mange tønder som ruglæsten. Da havrelæsten så godt som altid var dobbelt så stor som ruglæsten, er det højst sandsynligt, at der kun gik 5 skæpper på en tønde havre handelsmål. (Vedrørende havretønden på 5 skæpper se også Svend Gissel anførte sted s. 37 f.).

Efter hvad bl. a. Hans Skonning og Arent Berntsen oplyser, var de havreskæpper, af hvilke der senere hen gik 5 på en tønde, opmålte. Hvis tønden var strøgmålt, vil denne måletekniske forskel være tilstrækkelig til at forklare, at der kun gik 5 skæpper på en tønde havre. Forklaringen på de 5 skæpper kan imidlertid også – i alle eller i nogle tilfælde – være den, at havreskæppen var større end bygskæppen, eller at havretønden var mindre end bygtønden. Den omstændighed, at man ved omregninger til læster åbenbart lod antallet af skæpper være det samme, hvad enten man regnede med 5 eller med 6 skæpper på tønden, hvorimod antallet af læstens tønder var relativt større, når man regnede med 5 skæpper på tønden, tyder på, at det oprindeligt var havretønden, der var mindre end rugtønden og bygtønden.

Forordningen af 12. maj 1602, der i øvrigt indførte det samme tøndemål i hele riget, tillader, at man i Riberhus len anvender den hidtil benyttede korntønde. Derimod indeholder hverken denne forordning eller forordningerne af 1. maj 1683 og 10. januar 1698 undtagelsesbestemmelser for Bornholms vedkommende. Ikke desto mindre anvendte man på denne ø lige til 1839 et fra det øvrige lands afvigende tøndemål. Ribertønden og Bornholmertønden svarede til den almindelige danske tønde henholdsvis som 10 til 8

og som 10 til 9 (Plakat af 30. januar 1839, jævnf. Rente-kammerets resolution af 14. december 1793).

I almindelig købmandshandel blev kornet målt med strøge-mål. I alt fald i slutningen af 1600-tallet blev landgilde- og tiendekorn derimod målt med top- eller opmål svarende til 1 fjerdingkar pr. tønde hvede, rug og byg og til $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar pr. tønde havre (Kristof Glamann i Historisk Tids-skrift 11. rk. IV, s. 489 ff. Jævnf. forordningerne af 15. juli og 1. august 1651). Vedrørende opmåling af havre se ovenfor.

Efter de fortolkninger, der her er givet af det fremdragne kildemateriale, var den lille sjællandske tønde, der anvendtes som landgildemål og i tiden 1575–1602 også som handelsmål, på $132\frac{12}{13}$ potter = 128,67 l. Før 1575 var de sjællandske rug-, byg- og havretønder handelsmål på henholdsvis $147\frac{9}{13}$ potter = 142,96 l., $151\frac{83}{91}$ potter = 147,05 l. og $123\frac{1}{13}$ potter = 119,14 l. Ribertønden var på 180 potter = 174,24 l. og Bornholmertønden på 160 potter = 154,88 l.

B. Smørvægt og -mål. I toldrullen af 3. februar 1625 og de yngre toldruller regnes der med, at en tønde smør vejede 14 lispund netto. I overensstemmelse hermed opgiver Arent Berntsen i Danmarks og Norges frugtbar Herlighed IV, s. 538, at en tønde smør i købmandshandel skal veje 14 lispund københavnsk vægt netto og 16 lispund brutto. Det nye system af vægt- og måleenheder, der indførtes ved forordningen af 1. maj 1683, har for smørtøndens og det københavnske lispunds vedkommende næppe afvejet meget fra det gamle. Forordningens artikel 9 påbyder nemlig, at den nye smørtønde ligesom den gamle skal veje 14 lispund netto og 16 lispund brutto, og forordningen af 30. august 1687, som fastsætter, hvorledes de gamle landgildemål skal omregnes til nye mål, bestemmer, at den bonde, der hidtil

havde svaret en tønde smør, som modtoges i træet, for fremtiden skulle yde en tønde, der vejede 14 lispund foruden træet. Medens en tønde landgildesmør skulle veje 14 lispund netto, når jorddroten beholdt emballagen, bestemmer forordningen, at en otting smør skal veje 2 nye lispund, en tønde altså 16 lispund netto, når smørret blev leveret i portioner på mindre end en fjerding, og bønderne derfor fik emballagen med tilbage. Det er antagelig denne smørtønde, Arent Berntsen taler om, når han anførte sted s. 489 oplyser, at en tønde smør på Sjælland var det samme som 16 lispund netto, og det er formodentlig også den, der nævnes i notitser i lovhåndskrifter og flere andre kilder, som fastslår, at en tønde smør vejede 16 lispund uden og 18 lispund med træet. Da vægten af et københavnsk skålpund har ligget mellem 490 og 500 gr. (se Pund), og der gik 16 skålpund på et lispund, vejede en købmandstønde smør mellem 110 og 112 kg. netto og mellem 125 og 128 kg. brutto. Dens rumfang blev i 1683 sat til 136 potter, d.v.s. 131,65 l. De små landgildeydelsers tønde vejede mellem 125 og 128 kg. netto og mellem 141 og 144 kg. brutto. Medens der er udstedt mange forordninger og missiver vedrørende alenmålets, skålpundets og korntøndens størrelse, har det ikke før i 1683 været nødvendigt at lovgive om smørtøndens vægt eller rumfang. Det er derfor højst sandsynligt, at Svend Aakjær har ret, når han antager, at de har holdt sig uændret ned gennem tiden og var de samme i alle egne af landet. Nævnes må det dog, at enkelte kilder omtaler en buget smørtønde, der vejede 20 lispund.

C. Andre varers tøndemål. Det største tøndemål i henhold til forordningerne af 1. maj 1683 og 10. januar 1698 var salttønden på 176 potter eller 170,37 l. Med denne tønde skulle salt, bark og stenkul måles. Ifølge Rentekammerets fejtaljetakst ca. 1640 rummede en tønde salt 9 vendelboskæp-

per eller lige så mange skæpper som $\frac{3}{4}$ korntønde. Det må derfor formodes, at man før 1683 i nogle egne benyttede salttønder, som var en del mindre end tønden på 176 potter. Rentekammerets fetaljetakst oplyser ligeledes, at der gik 12 (Sjællands)-skæpper på en tønde humle. Forordningen 1683 påbyder imidlertid, at humle skulle sælges efter vægt og ikke måtte måles. Vedr. vægten af en skæppe humle se nedenfor s. 66.

Med korntønden på 144 potter eller 139,39 l. skulle man tillige måle frugter, kalk, (træ)kul samt honning. Forudsat at en kande honning før 1683 var det samme som 4 potter, lader forordningen af 30. august 1687 de forskellige egnes kander være netop de samme andele af den ny tønde, som man regnede med, dengang man benyttede den gamle tønde. Det må derfor formodes, at indførelsen af de ny mål og vægtenheder ikke ændrede honningtøndens rumfang væsentligt. En tønde honning vejede ifølge de fleste opgivelser det samme som en tønde smør landgildevægt. Dog oplyser et par kilder, at honningtøndens bruttovægt var 20 eller 22 lispund. Med smørtønden på 136 potter eller 131,65 l. skulle man foruden de andre fede varer som talg, tran og sæbe samt kød og saltet fisk også måle øl. Efter hvad Arent Berntsen oplyser, rummede øltønden på hans tid 120 potter. Som omtalt s. 54 er forskellen på den ny og den gamle øltøndes pottetal snarest opstået ved en forøgelse af tøndens rumfang. Medens forordningen 1683 slet ikke nævner tønder på 120 potter eller 116,16 l., tillægger forordningen 1698 den norske tjæretønde denne størrelse. Forordningen 1698 bestemmer, at mel skal måles med smørtønden. Før den tid målte man formodentlig mel med korntønden og kornskæppen (se nedenfor s. 76). Da forordningen forbød salg af mel i skæppemål, opgav den ikke et rummål, men en vægt, hvortil en gammel tønde mel for landgildeydelsernes ved-

kommende skulle omregnes. Denne vægt blev i overensstemmelse med forordningen 1683 fastsat til 12 lispund. Når enkelte ældre kilder opgiver, at en tønde mel vejede 14 lispund, er der antagelig tale om tøndens bruttovægt. (Sten)-kul, bark, æbler og nødder skulle måles med top, de andre varer skulle strøgmåles. Undertiden angives størrelsen af importerede varepartier i tønder. Rumfanget af disse tønder var som oftest eksportstedernes. Vdrørende sildetøndernes størrelse se Holger Rasmussen: Sildetælling og Silde-måling, Handels- og Søfartsmuseets årbog 1966 s. 225 ff.

Andre mål og vægtenheder.

De vigtigste litterære kilder til vor viden om størrelsen af 1500- og 1600-tallets mål og vægtenheder er Hans Lang: Regnekonstis Bog, 1576, Hans Hansen Skonnings Takstebog, 1647, Arent Berntsen: Danmarks og Norges frugtbare Herlighed, 1650–56, forskellige kartografers, matematikeres og fysikeres oplysninger, forordninger og åbne breve vedr. mål og vægt samt told og dens opkrævning, oplysninger om mål og vægt m. m. i Danske Kancellis rentekammerafdeling 1588–1660. B. 188, III i Rigsarkivet, forklaringer på mål og vægt i Øresundstoldens diverse dokumenter –1660 ligeledes i Rigsarkivet, en række håndskrifter i Det kgl. og andre biblioteker, der indeholder takstebøger og oplysninger om mål og vægt, notater om mål og vægt i gamle lovtekster, jordebøgers og regnskabers direkte og indirekte oplysninger om forholdet mellem forskellige måls og vægtenheders størrelse samt de takster, efter hvilke søskendeskitter er afholdt og besigtelsesforretninger i forbindelse med mageskitter er foretaget. (Se noterne til Svend Aakjær: Maal, Vægt og Taxter i Danmark i Nordisk Kultur XXX og N. E. Nørlund: De gamle danske Længdeenheder samt pakkerne Mønt, mål og vægt i Svend Aakjærs samlinger i Rigsarkivets hånd-

skriftsamling). Da mange af kildernes opgivelser er omtrentlige, og mange andre er behæftet med afskrivnings- og beregningsfejl, kan man først bestemme størrelsen af de gamle danske mål og vægtenheder med sikkerhed, når de trykte kilder er udgivet, og hele kildematerialet har været underkastet en grundig kritisk behandling. Nedenstående oplysninger om disse mål og vægtenheder må derfor kun betragtes som en foreløbig vejledning, der bør benyttes med forsigtighed. Pladshensyn har desværre gjort det umuligt at citere kilderne og diskutere de benyttede fortolkninger.

Mål og vægtenhederne anføres i alfabetisk orden. Sammensatte ord alfabetiseres efter deres sidste led.

Album. Landmål og jordvurderingsenhed = $\frac{1}{3}$ fjerdingkar el. $\frac{1}{12}$ skæppe land el. hartkorn.

Alen. A. Vedr. den sjællandske alen, den lybske el. jyske alen og den danske alen 1683, se s. 52 f.). B. I klædehandelen benyttede man *Brabanter-* og *Nürnbergeralen*, der, efter hvad Arent Berntsen oplyser, var henholdsvis $\frac{10}{9}$ og $\frac{21}{20}$ sjællandsk alen. C. En *Jordalen* var det samme mål, som kaldes en rode (se dette mål). D. En *skovalen* var et norsk alenmål, der benyttedes til måling af tømmer. Ifølge Arent Berntsen var en skovalen $\frac{41}{48}$ el. $\frac{17}{20}$ sjællandsk alen.

Ame, a(b)m, amme, obm. Mål for flydende varer, især vin = 160 potter. I henhold til forordningerne af 1. maj 1683 og 10. januar 1698 = 155 potter. Størrelsen af amer, der indførtes fra andre lande, var eksportstedernes.

Anker. Mål for flydende varer = 40 potter. I henhold til forordningen af 10. januar 1698 = 39 potter. Størrelsen af ankre, der indførtes fra andre lande, var eksportstedernes.

As. Se Es.

Ask. A. Smørmål, smørvægt på mellem $\frac{1}{12}$ og $\frac{1}{6}$ tønede. De små aske kaldtes *tolvmandsasse* (d.v.s. aske på $\frac{1}{12}$ tønede), de store *tindelasse* (d.v.s. aske på $\frac{1}{10}$ tønede). For-

ordningen af 30. august 1687 omtaler fynske aske på ca. $\frac{1}{7}$ og langelandske på $\frac{1}{8}$ tønne, men i øvrigt var det fortrinsvis i Jylland syd for Limfjorden, asken benyttedes som smørmål. I Himmerland var asken $\frac{1}{12}$ td., i Salling $\frac{1}{9}$ el. som regel $\frac{1}{12}$ td., i Århus stift ca. $\frac{1}{9}$ og i Hardsyssel $\frac{1}{12}$, $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{9}$ el. som oftest $\frac{1}{6}$ td. — B. Jysk honningmål = 4 kander. I Vendsyssel = $\frac{1}{6}$ td. På steder, hvor kanden var $\frac{1}{30}$ td., regnes der med aske på $\frac{1}{7}$, $\frac{2}{15}$ el. $\frac{1}{8}$ td.

Balle. = 10 ris papir, 10 stykker lærred, krydderier og kemikalier, der alt efter deres art vejede mellem 100 og 400 pd. (se nærmere Øresundstoldrullerne 1640 og 1643).

Bimpel. Mål for flydende varer = $\frac{1}{2}$ anker.

Bog. Stykketal = 24 ark (skrivepapir) el. 25 ark (tryk-papir).

Bol. Jordvurderingsenhed, bymål. Se ovenfor s. 28 ff.

Bolle. Smørmål, smørvægt = 4 mark Sjællandsvægt (d.v.s. 2 skålpd. el. $\frac{1}{128}$ landgildetønne) el. = 3 el. 4 mark Viborgvægt (d.v.s. $\frac{1}{144}$ el. $\frac{1}{108}$ td.).

Bolt. Længdemål for tøj, der varierede efter tøjets art og eksportstederne. Kunne være ca. 20 alen.

Brud. Hamp, der vejede ca. 1 mark.

Bygkorn. Længdemål = $\frac{1}{128}$ alen.

Bøtte. Smørmål, smørvægt = 16 mark Sjællandsvægt (d.v.s. 8 skålpd. el. $\frac{1}{32}$ af landgildetøndens nettovægt) el. = 16 mark Viborgvægt (d.v.s. $\frac{1}{27}$ td.).

Centner. Vægtenhed = 112 skålpd., enten 7 københavnske lispd. à 16 skålpd. el. 8 lybske lispd. à 14 skålpd. På grund af det københavnske skålpunds store vægt blev det efterhånden almindeligt at regne med 100 københavnske skålpd. på en centner.

d. el. den. Forkortelse for denarius, den latinske betegnelse for penning (se dette mål).

Deger. Stykketal for huder = 10 stkr.

Drachme. Vægtenhed i apotekervægtens system = $\frac{1}{8}$ unse = 3 skrupler.

Drømt. Humlemål, humlevægt. Drømter fra Lübeck, Wismar og Rostock vejede henholdsvis 4, $4\frac{1}{2}$ og 5 lispd. à 4 Sjællandsskæpper trykket og opmålt humle.

Dusin. Stykketal = 12.

Fad. Mål, stykketal el. vægtenhed, hvis størrelse varierende meget efter vareart og eksportsted. Nedenstående omregninger må derfor kun opfattes som eksempler. A. Mål på vin og vineddike = ca. 960 potter. Dog benyttes fad undertiden som betegnelse for et stykke på ca. 1920 potter. – B. Mål på andre varer = 2 tdr. saltet fisk, $2\frac{1}{2}$ el. 2 tdr. cement, 1 el. 2 tdr. øl. – C. Stykketal = 360 karter. – D. Vægtenhed = 6 skippund bly, ca. $3\frac{1}{2}$ skippund kobber, ca. 1 skippund svensk osmundjern, 1 centner stål, 3 el. $3\frac{1}{2}$ skippund potaske, ca. 2 skippund salpeter. Vedr. vægten af fade med forskellige kolonialvarer og farvestoffer se Øresundstoldrulne 1640 og 1643. – *Stykfad*, se stykke.

Es, As. Vægtenhed, der benyttedes ved vejning af ædle metaller = $\frac{1}{18}$ ort.

Favn. A. Længdemål = 3 alen. – B. En favn brænde var en stabel, der var 1 favn bred og 1 favn høj. Almindeligt brændeved i favnemål var 1 alen, dobbelt brændeved 2 alen langt.

Fingerbred. Længdemål = $\frac{1}{32}$ alen.

Fjerding. A. = $\frac{1}{4}$ td. Ordet bruges dog også som betegnelse for et fjerdingkar. – B. Jordvurderingsenhed, bymål = $\frac{1}{4}$ bol.

Fjerdingkar. = $\frac{1}{4}$ skæppe.

Foder. Mål og vægtenhed af samme størrelse som et fad. A. Mål på vin = 960 potter. Et *toldfoder* rummede dog dobbelt så mange potter. – B. Vægtenhed = 6 skippd. bly.

Gran. A. Vægtenhed i probérvægtens system = $\frac{1}{4}$ ka-

rat guld el. $\frac{1}{6}$ lod sølv. – B. Vægtenhed i apotekervægtens system = $\frac{1}{20}$ skrupel.

Gren. Vægtenhed i probérvægtens system = $\frac{1}{3}$ gran = $\frac{1}{12}$ karat guld el. $\frac{1}{18}$ lod sølv.

Gros. Stykketal = 12 dusin = 144 stkr.

Hundrede. Stykketal. Et stort hundrede = 120, et smalt = 100 stkr. Et hundrede fad-, klop- og pibeholter = 48 skok = 2880 stkr., d.v.s. et stort hundrede af en enhed på 24.

Håndbred. Længdemål = $\frac{1}{8}$ alen.

Kande. A. Smørmål, smørvægt = 20 mark Viborgvægt, d.v.s. $\frac{5}{108}$ td., el. = $\frac{1}{24}$ td. el. = 16 mark Viborgvægt (?), d.v.s. $\frac{1}{27}$ td. – B. Honningmål som oftest = $\frac{1}{30}$ td., dog i de fleste egne af Vendsyssel = $\frac{1}{24}$ td. (enkelte steder muligvis $\frac{1}{36}$ td.), på Sjælland, Fyn og nogle steder i Åbosyssel = $\frac{1}{32}$ td., på Mors, i Hald len og nogle steder i Løversyssel = $\frac{1}{36}$ td., i Hardsyssel ifølge en enkelt kilde = $\frac{1}{40}$ td. – C. Mål for øl og andre flydende varer. Medens en potte honning overalt var $\frac{1}{4}$ kande, og pottens størrelse således varierede med kandens, var pottemålet for de flydende varer det samme i alle egne af landet, hvorimod ølkandernes pottetal varierede. Ifølge Arent Berntsen var ølkanden således 4 pottes nogle steder, 3 pottes andre steder og 2 pottes i Jylland. Ved forordningerne af 1. maj 1683 og 10. januar 1698 blev kandens pottetal fastsat til 2.

Karat. Vægtenhed i probérvægtens system = $\frac{1}{24}$ løde-mark = $\frac{1}{48}$ Kölnerpd. guld.

Kast. Stykketal = 4 eller 3.

Kending. Afstandsmål, se ovenfor s. 51.

Kismer. Smørmål, smørvægt i Åbosyssel = $\frac{1}{4}$ landgildetønde.

Kiste. Ifølge Øresundstoldrullen 1640 = 100 musketter, 400 pd. sukker, kandis el. konfekt.

Klode, klimp, klump. En klode jern = $\frac{3}{4}$, 1 (el. $1\frac{1}{2}$) pund, antagelig landgildepd.

Knippe. Et knippe hø = $\frac{1}{2}$ rylte el. $\frac{1}{2}$ læs.

Kobbel = 2 kurve.

Kors. Vægtenhed, ifølge et notat i et lovhåndskrift = 1 lispd., senere hen = 6 skålpd.

Kurv. Ifølge Øresundstoldrullen 1640 = 1 skippund tin, 6 centner ståltråd, ca. 50 pund figner og rosiner.

Kvartal, kvarter, korter = $\frac{1}{4}$ af forskellige mål og vægtenheder. A. Længdemål = $\frac{1}{4}$ alen. – B. Smørmål, smørvægt på Fyn og i Jylland = $\frac{1}{32}$ el. $\frac{1}{24}$ td. (d.v.s. $\frac{1}{4}$ otting el. skæppe). – C. Rummål = $1\frac{1}{2}$ oksehoved brændevin, $\frac{1}{2}$ pibe sirup (d.v.s. $\frac{1}{4}$ fad), 1 potte øl på de steder, hvor 1 kande rummede 4 potter. – D. Stykketal = 300, nemlig $\frac{1}{4}$ stort tusinde.

Kvint(in). Vægtenhed i skålvægtens system = $\frac{1}{4}$ lod.

Kærv. To el. tre sammenbundne småneg.

Linje. Længdemål = $\frac{1}{12}$ tomme.

Lispund. Se pund.

Lod. Vægtenhed i skålvægtens system. Såvel 1 Kølnerpd. som 1 københavnsk og 1 lybsk skålpd. vejede 32 lod. Enkelte kilder omtaler, at også 1 markpd. vejede 32 lod.

Læs. 1 lille sjællandsk læs hø = $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ stort læs = $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ fynsk el. jysk læs. I 1700-tallet opgives vægten af 1 læs hø til 24, 32 (30) el. 36 lispd. 1 læs langhalm = 3 travet. 1 læs tagrør = 3 (el. $1\frac{1}{2}$) travet. 1 læs rafter el. humlestænger = 4 el. 6 snese. 1 læs limsten (d.v.s. kalksten) = 3 el. 18 tdr. 1 læs (træ)kul = 12 tdr. Læssene på 18 og 12 tdr. havde samme størrelse som og er antagelig blot andre betegnelser for læster.

Læst. A. Mål for landgilde-, tiende- og skattekorn, -mel og -malt. Vedr. kornlæstens historie se s. 12 f. I Vendsyssel, Thy, Himmerland, Salling, Fjends herred, den vestlige del af

Ommersyssel, Hardsyssel og (hele el. en del af) Nørre og Øster Horne herreder var læsten den såkaldte jyske læst på 24 tdr. rug og byg og 48 tdr. havre. På Mors ser det ud til, at en læst var 24 tdr. korn af alle slags, og også fra andre egne inden for den jyske læsts område omtaler kilderne læster på 24 ikke nærmere specificerede tdr. korn. Forklaringen herpå kan imidlertid også være den, at man ikke gerne målte havre i læster. På Bornholm brugte man slet ikke at måle korn i læster. På øerne i øvrigt og i Jylland uden for ovennævnte sysler og herreder var en læst det samme som 24 ørtug el. en mark korn. En enkelt kilde omtaler, at man nogle steder i Salling benyttede samme læst som i åbomålets område, nemlig en læst på 30 tdr. rug, 36 tdr. byg og 60 trd. havre. Mel måltet som rug og malt som byg. – B. Handelsmål for korn. Oprindeligt = 24 tdr., men efter 1630 gik man over til at regne med 22 tdr. på en læst korn. – C. Landgildemål på smør, honning, fisk og trækul = 12 tdr. – D. Handelsmål på mel, bønner, ærter, nødder, æbler, smør, honning, kød, fisk, fedt, tran, sæbe, olie, beg, tjære, trækul, øl, eddike og brændevin = 12 tdr. For en del af disse varers vedkommende regnede man imidlertid i nogle tilfælde med 13 tdr. på læsten, ligesom nogle kilder omtaler læster honning på 6 el. 8 amer, læster olie, brændevin og eddike på 8 amer og læster tran og fedt på 8 oksehoveder. En læst Lüneburgersalt og en læst dansk el. norsk salt var på 12 tdr., en læst spansk, fransk el. skotsk salt derimod på 18 tdr. En læst stenkul var ligeledes 18 tdr.. For de vejede varers vedkommende gik der 12 skippund på en læst af de tunge varer som bly, jern og tørret fisk, men 6 skippund på en læst af de lette varer som hør, hamp og humle. Vedr. størrelsen af en læst gryn og forskellige andre varer se Astrid Friis og Kristof Glamann: *A History of Prices and Wages in Denmark I*, s. 129 f. og Øresundstoldrullerne 1640 og 1643.

Løb. Smørmål, smørvægt. På Sjælland = 3 pd., d.v.s. $\frac{3}{16}$ landgildetd. I Jylland = $\frac{1}{6}$ td., nemlig 3 pd. i Vendsyssel og i Viborgvægtens område, $1\frac{1}{2}$ pd. i Hardsyssel. En sammenvejet løb i Vendsyssel = $\frac{1}{4}$ td.

Mark. A. I den danske og lybske skålvægts såvel som i landgildevægtens system kaldes en mark undertiden en *bismermark*. I skålvægts system vejede både det i 1683 indførte, det københavnske og det lybske skålpund 2 bismermark. I landgildevægtens system vejede 1 pund på Sjælland 24 mark. Da det sjællandske landgildepund var identisk med et lispund = 16 skålpund, forekommer det, at der både regnes med 24 og med 32 bismermark på 1 lispund og 1 pund landgildevægt. På Fyn og i Jylland vejede landgildevægtens pd. i reglen 24 mark. Dog regnede man i egnen omkring Viborg også med pd. på 20 mark. I Hardsyssel, hvis landgildepund i de fleste egne vejede dobbelt så meget som et Viborgpd., var 1 pd. = 40 mark el. = 24 hardbomark = 48 bismermark. I de egne af Hardsyssel, hvor man anvendte et pd., der vejede det samme som $\frac{1}{12}$ td. smør, regnede man undertiden med 18 hardbomark på et pd. Smørtønden blev derved på lige så mange mark som smørtønden i de egne, hvor man benyttede et pd., som vejede det samme som $\frac{1}{9}$ td. og var på 24 hardbomark. — B. I systemet af vægtenheder til vejning af de ædle metaller kaldes en mark ofte en *lødemark* og vejede det samme som $\frac{1}{2}$ Kølnerpd. — C. Som mål for korn var en mark det samme som 24 ørtug. — D. Vedr. jordvurderingsenhederne og bymålene mark guld, mark sølv og mark skyld se ovenfor s. 29 ff.

Mes. Mål for sild, pors m. m. En lille mes = $\frac{1}{2}$ td. sild, en diger mes = $\frac{4}{5}$ –1 td.

Mil. Afstandsmål, se ovenfor s. 51 f.

Måde. Smørmål, smørvægt = $\frac{1}{24}$ pd. = 1 mark.

Nøgle. Garnmål, garnvægt = 60 favne = 8 lod sejlgarn.

Obm. Se ame.

Oksehoved. A. Mål for vin og andre flydende varer. Størrelsen af et oksehoved varierede efter eksportstederne, men i danske takster o. lign. regnes der gerne med, at et oksehoved rummede 6 ankre el. 240 potter. Et oksehoved øl-eddike rummede dog $1\frac{1}{2}$ td. el. 180 potter. — B. 1 oksehoved jern = 1 skippd., 1 oksehoved røgelse = 200 pd.

Ol. Stykketal = 4 snese = 80 stkr.

Ort. Vægtenhed i skålvægtens system. En ort vejede $\frac{1}{4}$ kvintin el. $\frac{1}{16}$ lod.

Otting. A. = $\frac{1}{8}$ td. Ordet bruges dog også som betegnelse for et ottingkar. — B. Jordvurderingsenhed, bymål, i reglen = $\frac{1}{8}$ bol.

Ottingkar = $\frac{1}{8}$ skæppe.

Pakke. Mål på vævede stoffer, hvis længde varierede efter eksportstederne og stoffernes art. I Øresundstoldrullen 1640 omtales pakker på 16 og 25 stykker, se stykke.

Palme. Længdemål for tømmer. Ifølge Arent Berntsen = $\frac{1}{6}$ skovalen = $3\frac{5}{12}$ el. $3\frac{2}{5}$ sjællandske tommer. Ved forordningen af 10. januar 1698 blev palmens længde fastsat til $3\frac{7}{18}$ tomme.

Par. Stykketal = 2.

Penning. Landmål og jordvurderingsenhed = $\frac{1}{4}$ album.

Pibe. Mål for vin og andre flydende varer. Størrelsen af en pibe varierede efter eksportstederne, men i danske takster o. lign. regnes der med, at en pibe rummede 480 potter. — B. 1 pibe blommer = 800 pd.

Plank. Vinmål = $\frac{1}{2}$ pot.

Plov. Jordvurderingsenhed, bymål. Se ovenfor s. 29 ff.

Pot, potte. A. Mål for øl, vin og andre flydende varer. Se ovenfor s. 53 f. — B. Honningmål = $\frac{1}{4}$ kande.

Prik, prikke. Egentlig et rummål el. en vægtenhed, der var afmærket på måleredskabet el. stangvægten ved en prik.

Ifølge et notat i et lovhåndskrift var en prik det samme som et skålpd.

Pund. A. Kornmål. På øerne, i en del af Himmerland, i den østlige del af Ommersyssel samt i Åbo, Løver, Jelling, Almind og Varde sysler var 1 pd. af de forskellige kornsor-ter det samme som 2 ørtug. I Vendsyssel, Thy, Fjends her-red, en del af Himmerland og den vestlige del af Ommer-syssel var 1 pd. det samme som 2 tdr. rug og byg og 4 tdr. havre. Grænserne mellem de dele af Himmerland og Om-mersyssel i hvilke 1 pd. var det samme som 2 ørtug, og de dele, i hvilke 1 pd. var det samme som 2 el. 4 tdr., kan ikke opgives nøjagtigt. I øvrigt synes havrepundet på 2 ørtug at have haft en større udbredelse i Himmerland end de andre kornpd. på 2 ørtug. På Bornholm og vistnok også på Mors, i Salling og i Hardsyssel målte man ikke gerne korn i pd. For Hardsyssels vedkommende omtales dog en enkelt gang pd. på 2 ørtug.

B. Landgilde-, specielt smørvægt. I det følgende bestem-mes størrelsen af de pd., der benyttedes i de forskellige egne af landet, når skatte- og landgildepræstationer skulle vejes, ved angivelse af det antal pd., der gik på en td. smør. Som nærmere omtalt s. 60 f. kan en tøndes vægt være køb-mandstøndens nettovægt, købmandstøndens bruttovægt, der var to lokale landgildepd. større end nettovægten, landgil-detøndens nettovægt, der var den samme som købmandstøn-dens bruttovægt, og landgildetøndens bruttovægt, som igen var 2 lokale landgildepd. større. Uagtet der var tale om det samme pd., kan antallet af de pd., der gik på en td. således variere, alt eftersom tøndens var en købmandstd. el. en land-gildetd., og alt eftersom vægten var tøndens netto- eller brut-tovægt. På Sjælland f. eks. vejede købmandstønden 14 pd. netto og 16 pd. brutto, landgildetønden 16 pd. netto og 18 pd. brutto. Alt eftersom man regnede med den ene el. den

anden tønde og vægt, gik der altså 14, 16 el. 18 pd. på en td. Når antallene af de pd., forskellige kilder opgiver, at en td. smør vejede på samme egn, afveg fra hinanden, kan det imidlertid også have andre årsager. Det er således ikke givet, at en bestemt egns købmands- el. landgildetd. altid har haft den samme vægt, ligesom den mulighed foreligger, at en egns befolkning har benyttet flere forskellige pundvægte samtidig. Svend Aakjær regner f. eks. med, at man på steder, hvor et lispd. svarende til $\frac{1}{16}$ td. var det almindelige landgildepd., også benyttede letpundet el. Viborgpundet, der svarede til $\frac{1}{18}$ td. For nogle egnes vedkommende var der kun 1 pundts forskel på de antal pd., hvortil kilderne ansætter smørtøndens vægt. Da denne vægt altid opgives i hele pd., skyldes de afvigende opgivelser i sådanne tilfælde muligvis, at den virkelige vægt lå et sted mellem de to tal. Efter hvad de forskellige kilder oplyser, vejede en td. smør på Sjælland med smålandene 14 (lis)pd. netto, 16 (lis)pd. netto el. brutto el. 18 (lis)pd. brutto. På Fyn og Langeland vejede den 16 el. 18 pd., i Vendsyssel 18 pd., i Hassing og Refs herreder i Thy 11, 13 el. 14 pd. (3), i Hillerslev og Hundborg herreder i Thy 15 el. 16 pd., i Thy uden nærmere stedfæstelse (muligvis i Han herred) 18 pd., på Mors 15 el. 16 pd., i Himmersyssel 18 (el. 20) pd., i Harre herred i Salling 16 pd., i de andre herreder i Salling 18 el. 20 pd., i Fjends herred (18 el.) 20 pd., i Ommersyssel 18 el. 20 pd. (dog muligvis 16 pd. i Middelsom og Sønderlyng herreder), i Åbo-, Løver-, Jelling- og Almind syssel 16 el. 18 pd., i Hardsyssel 9, 10, 11 el. 12 pd., i Varde syssel 16 pd. (netto) el. 18 pd. Pundet på $\frac{1}{18}$ td. kaldes *Viborgpundet* el. *letpundet*, og pundene på $\frac{1}{9}$, $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{11}$ og $\frac{1}{12}$ td. kaldtes *hardbopund*. Viborgpundet og hardbopundene benyttedes også uden for deres egentlige områder, hardbopundet på $\frac{1}{9}$ td. således i nogle egne af Salling, hardbopundet på $\frac{1}{11}$ td.

i Silkeborg len i Løversyssel og hardbopundet på $\frac{1}{12}$ td. i Nørre og Øster Horne herreder i Varde syssel. På Bornholm gik der 14 købmandspd., men kun 12 landgildepd. på en td. smør. Medens man i andre egne af landet sikrede landgilde-modtagerne et vederlag for emballagen ved at kræve flere pund pr. tønne smør af de landgildeydere, der fik emballagen med tilbage, gik man altså på Bornholm den vej, at man gjorde landgildepundet større end købmandspundet.

C. *Bismerpund*. I skålvægtens system vejede et bismerpd. 12 skålpund uanset disses vægt. Bismerpd. bruges imidlertid også som betegnelse for landgildewægtens forskellige pd. -- D. *Lispund*. Et lispd. vejede 14 pd. i den lybske og kølnske, men 16 pd. i den københavnske skålvægts system. -- E. *Markpund*. I tre lovhåndskrifter omtales et markpd. på 4 lispd. Alle andre kilder, der giver oplysninger om markpundets størrelse, opgiver, at 14 markpd. vejede et lispd. For de lispunds vedkommende, som var på 14 skålpd., er markpundet altså identisk med skålpundet. -- F. *Skippund*. Skippundets vægt var sædvanligvis 20 lispd., hvad enten disse vejede 16 el. 14 skålpd. Lejlighedsvis forekommer det imidlertid, at man regnede med skippd. på 300 skålpd. -- G. Vedrørende *apotekepundet*, *Kølnerpundet*, det *lybske pund*, det *københavnske skålpund* og det nye *danske pund* se ovenfor s. 54 ff.

Pægl. Mål for flydende varer = $\frac{1}{4}$ pot.

Rast. Afstandsmål, se ovenfor s. 52.

Reb. Mål benyttet ved bymarkers rebning. Rebets længde varierede fra byrebning til byrebning, men var ofte ca. 9 alen. Andre navne på mål, anvendte ved byrebninger, var *gad*, *raft*, *skaft*, *stang*, *træ* og *vånd*.

Ring. Stykketal = 4 skok = 240 stkr.

Ris. Stykketal = 20 bøger papir à 24 el. 25 ark.

Rode. A. Længdemål anvendt ved opmåling af jord, i

henhold til forordningen af 10. januar 1698 = 5 alen. Tidligere regnede man med 6 sjællanske alen på en rode. — B. Rummål for jord. Ifølge Arent Berntsen var en rode på hans tid 8 gange 8 gange 1 sjællandsk alen, men havde fordem været 6 gange 6 gange 6 sjællandske alen.

Rylte. 1 rylte hø var $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ el. $\frac{2}{3}$ læs.

Røffel. Rummål, humlevægt = $\frac{1}{24}$ drømt.

Skakt. Rummål for jord = 6 gange 6 gange $\frac{1}{2}$ alen.

Skilling. 1 skilling korn var det samme som en ørtug.

Skippund. Se pund.

Skive. 1 skive jern = $\frac{1}{2}$ el. 1 klode. 1 skive kobber = $\frac{1}{14}$ skippund.

Sko. Længdemål = 1 fod.

Skok. Stykketal = 3 snese = 60 stkr. 1 skok neg dog = 6 el. 12 stkr.

Skridt. Længdemål = $2\frac{1}{2}$ –3 fod, 1 dobbelt el. geometrisk skridt = 5 fod.

Skrupel. A. Længdemål = $\frac{1}{12}$ linje. — B. Vægtenhed i apotekervægtens system = $\frac{1}{24}$ unse.

Skæppe. A. Kornmål. På Sjælland, Lolland og Falster gik der 6 skæpper på en tønne korn siden 1602. Tønder på 5 skæpper rug og hvede og 5 (opmålte) skæpper havre forekommer dog også. Vedrørende disse skæpper og skæpperne før 1602 se ovenfor s. 58 f. På Bornholm rummede tøndnen (det vil sige den almindelige danske, eller snarere den specielle bornholmske tønne) 6 el. 5 skæpper skuddet og opmålt korn. På Bornholm plejede man imidlertid ikke at måle korn i skæpper, men i smalle tyske tønder. I øvrigt var tøndens skæppetal 8 på Fyn og Langeland, 12 i Vendsyssel, 18 (el. 20) i Thy, 20 på Mors, $7\frac{1}{2}$ og 7 i Himmersyssel, 10 i Lem og Lime sogne i Salling, 12 i resten af Salling, $7\frac{1}{2}$ i Fjends herred, $7\frac{1}{2}$ og 8 i Ommersyssel, 8 i Åbo-, Løver-, Jelling og Almind syssel, 12 i Skodborg og Vand-

fuld herreder, muligvis også i andre egne af Hardsyssel, 10 i resten af syslet, 10 i nogle egne i Nørre og Øster Horne herreder i Varde syssel, 8 i resten af syslet. Kildernes oplysninger om grænserne for de områder af Himmer- og Omersyssel, i hvilke man benyttede skæppen på $\frac{2}{15}$ tønne, er indbyrdes modstridende. Dog kan der ikke være tvivl om, at dette mål var det eneste, der anvendtes i herrederne nærmest Viborg. Skæpperne på $\frac{1}{12}$ td. kaldes *lejlighedsvis tolvmandsskæpper*, skæpperne på $\frac{1}{10}$ td. kaldes *tindelskæpper*, og skæpperne på $\frac{2}{15}$ td., d.v.s. $\frac{1}{6}$ byskæppe, kaldes *settingskæpper*. Siden 1683 var den officielle danske kornskæppe $\frac{1}{8}$ tønne. — B. Mel- og humlemål. Med kornskæppen målte man antagelig også mel og humle. Ved forordningen af 1. maj 1683 blev det imidlertid påbudt, at humle skulle vejes (vedr. humles vægt se under drømt) og ikke måtte måles med skæppemål, og forordningen af 10. januar 1698, der bestemte, at mel fremtidigt skulle måles med smørtønden, forbød ligeledes salg af mel i skæppemål. Af hensyn til landgildeydelseerne fastsatte forordningen en vægt, hvortil den hidtidige meltønne skulle omregnes, nemlig 12 lispd. — C. Smørmål, smørvægt. Som oftest var en skæppe smør det samme som $\frac{1}{6}$ el. $\frac{3}{16}$ td. I Åbo- og Løversyssel samt på Fyn benyttede man dog også skæpper på $\frac{1}{4}$ td., i Århus og Ribe stifter og på Fyn skæpper på $\frac{1}{8}$ td. og i Vendsyssel og Løversyssel skæpper på $\frac{5}{36}$ (el. $\frac{5}{32}$) td. — D. Saltmål. Forordningen af 10. januar 1698 bestemte, at salt, der i alt faldt siden 1683 havde været målt med skæpper, som var $\frac{1}{8}$ salttønne, fremtidig skulle måles med kornskæppen, og at der skulle regnes med 10 skæpper på en tønne salt. Da kornskæppen rummede 18 potter, og salttønden kun var på 176 potter, blev der altså 4 potters forskel på en tønne salt målt i tønne- og skæppemål. — E. Byskæppe. I de dele af Jylland, hvor skæppen var $\frac{2}{15}$ td. korn, gik der 6 skæpper på en

byskæppe. Da skæppen på $\frac{2}{15}$ td. kaldes settingskæppe, og da den var en ægte brøkdelt af byskæppen, men ikke af tøndens, er byskæppen utvivlsomt disse egne oprindelige tøndemål. Også i andre egne af Jylland benyttede man byskæppen som kornmål. I Vendsyssel rgenede man således med 8 skæpper à $\frac{1}{12}$ td. på en byskæppe og i Salling med 9 skæpper à $\frac{1}{12}$ td.

Skål. Smørmål, smørvægt. I henhold til forordningen af 30. august 1687 skulle der i stedet for en lille skål ydes 2 skålpd. = $\frac{1}{128}$ landgildetd. smør, medens der i stedet for en stor skål skulle ydes 4 skålpd. = $\frac{1}{64}$ td. Hermed stemmer det godt overens, at en skål ifølge mange kilders opgivelser vejede 8 mark (= 4 skålpd.) el. 4 mark (= 2 skålpd.) el. var det samme som $\frac{1}{8}$ otting el. $\frac{1}{64}$ td. Oplysningerne om skålens størrelse varierer imidlertid stærkt, og kilderne omtaler skåle, der vejede lige fra ovennævnte 4 mark til 16 mark = $\frac{1}{32}$ td. Smørmål, der kaldtes en skål, anvendtes på Sjælland, på Fyn og i Hardsyssel.

Skår. Længdemål = 3 alen.

Snes. Stykketal = 20.

Spand. Længdemål = 6–8 tommer.

Spand, spund. A. Benyttedes som kornmål på Fyn og på Sjælland, specielt som havremål i Kalundborg len. 1 spand = $\frac{1}{8}$ td. – B. Smørmål, smørvægt. I Dragsholm len = 1 (lis)pd., d.v.s. $\frac{1}{16}$ landgildetd., på Bornholm = $\frac{1}{14}$ td. = 1 købmandspd.

Spint. Kornmål på Bornholm = $\frac{1}{4}$ skæppe.

Sten. Vægtenhed = 21 (el. 20)skålpd. hamp, 30 skålpd. uld.

Stob. A. Smørmål, smørvægt. Som regel = $\frac{1}{48}$ el. $\frac{1}{64}$ td., nemlig 8 mark i henholdsvis Åbo- og Viborgvægtens område. Kilderne omtaler dog også stobe på $\frac{1}{32}$ landgildetd., d.v.s. $\frac{1}{2}$ lispd. el. 8 pd. i skålvægtens system, på

6 mark, på 9 mark el. på $7\frac{1}{5}$ mark. Sidstnævnte stobe svarede i Viborgvægtens område til $\frac{1}{60}$ td. – B. Honningmål = $\frac{1}{2}$ kande. Muligvis har stobe på $\frac{1}{48}$ td. dog haft en større udbredelse (Riberhus len og Himmerland) end kanden på $\frac{1}{24}$ td. – C. Mål for øl = 2 potter = $\frac{1}{2}$ kande, når der gik 30 kander på en td. – D. Bruges undertiden som betegnelse for det vinmål, der ellers kaldes en støvken, en stobiken. Se dette.

Strå. A. Længdemål = 1 linje = $\frac{1}{12}$ tomme. – B. = $\frac{1}{20}$ læst røget sild.

Stykke. A. Mål på vævede stoffer. Arent Berntsen anfører længden på 31 stykker af forskellige stoffer. Den lå mellem $10\frac{1}{2}$ og 52 alen (4. bog, s. 545 f.). – B. Et stykke jern vejede 1 landgildepd.

Stykke, stykfad. Mål på vin og andre flydende varer, hvis størrelse varierede efter vareart og eksportsted. Arent Berntsen regner med, at et stykke var det samme som 11 el. 12 amer, d.v.s. 1760 el. 1920 potter. Kilderne omtaler dog også stykker, der rummede 1280 potter, 1120 potter el. 960 potter, altså det samme som et fad.

Støvken, stobiken. Vinmål = 4 potter.

Sæk. Mål på fjer, bomuld o. lign. 1 sæk bomuld = 200 pd.

Ten. Mål på (lyse)garn = $\frac{1}{3}$ mark i nogle egne af landet.

Tomme, Tol, (zoll). Længdemål. A. = $\frac{1}{24}$ alen. – B. 1 jordtomme = $\frac{1}{20}$ sjællandsk alen. – C. 1 skovtomme = $\frac{1}{22}$ skovalen.

Trave. A. 1 trave korn = 24 el. 20 kærve. – B. 1 trave rør, lyng o. lign. = 20 knipper. – C. 1 trave koste = 20 stk.

Tremet, tremmid. Se drømt.

Tue, tove. Smørmål, smørvægt, der benyttedes på Sjælland og i nogle egne af Jylland, bl. a. Hardsyssel. 1 tue vejede gerne 8 mark, d.v.s. 4 skålpd. = $\frac{1}{64}$ landgildetd. på Sjæl-

land. Tuer på 5, 6 og 10 mark omtales dog også. De tuer på $1\frac{1}{2}$ Viborgpd., d.v.s. $\frac{1}{12}$ td., der kendes fra egne af Jylland, som ikke er nærmere stedfæstede, var mål af en helt anden størrelsesorden.

Tusinde. Stykketal. Et stort tusinde = 1200, et lille tusinde = 1000.

Tylvt. Stykketal = 12.

Tømmer, timmer, zimmer. Stykketal = 40 huder, tørre geder, tørre brasen.

Tønde. A. Vedr. korntønden, smørtønden og andre varers tøndemål se s. 57 ff. — B. Landmål = jord, hvori der kunne sås 1 td. korn. Ved opmålingerne 1681–83, der var en del af forarbejderne til matriklen 1688, regnede man med en td. land på 14000 sjællandske kvadratalen. — C. Jordvurderingsenhed. I søkendeskipfer, mageskipfer og matriklerne 1661–64 er de bortfæstede jorder vurderet på den måde, at man efter bestemte takster omregnede alle landgildedydelser til tdr. hartkorn, d.v.s. hårdt korn, rug el. byg. Jord, af hvilken der ikke svaredes landgilde, blev ansat til hartkorn på grundlag af udsæden. Til matriklen 1688 blev agerjordens hartkornsansættelse foretaget ved en opmåling og en vurdering, der stilede imod, at det samlede antal tdr. hartkorn skulle blive det samme som det hidtidige.

Uge søs. Afstandsmål, se ovenfor s. 52.

Unse. Vægtenhed i skålvægtens system. Et apotekerpund, hvis vægt var ca. $\frac{3}{4}$ af de almindelige skålpd., deltes i 12 unser. For de øvrige skålpunds vedkommende vejede en unse det samme som $\frac{1}{16}$ pd. el. 2 lod.

Vedde. Stykketal for fisk = 30 stkr.

Viertel. Mål for vin = 8 potter.

Vog. Egentlig en norsk vægtenhed. I henhold til forordningen af 1. maj 1683 og ældre kilders opgivelser = 36 nye danske el. københavnske skålpd.

Vorde. Stykketal for fisk = 10 (el. ifølge en enkelt kilde 12) stkr.

Vægt. Smørmål, smørvægt, der anvendtes i Salling og i Fjends herred. 1 vægt smør vejede 30 (el. 28) mark.

Væt. Stykketal for fisk = 50 stkr.

Øre. Kornmål = 3 ørtug.

Ørtug. Mål for korn, mel og malt. I de fleste egne af landet var en ørtug rug, byg og havre det samme som henholdsvis 10, 12 og 20 skæpper. Fra denne regel forekommer følgende undtagelser: I Vendsyssel var ørtugen $\frac{1}{24}$ jysk læst, nemlig 1 td. rug og byg og 2 tdr. havre. I Hassing og Refs herreder og muligvis også andre steder i Thy var ørtugen 12 skæpper rug og byg og 24 skæpper havre. I de dele af Salling, hvor skæppen var $\frac{1}{10}$ td., var 1 ørtug enten 10 skæpper rug, 12 skæpper byg og 24 skæpper havre el. 12 skæpper rug, 14 skæpper byg og 28 skæpper havre. Sidstnævnte ørtug var omtrent samme mængde korn som en ørtug i åbomålets område, hvor skæppen var $\frac{1}{8}$ td. I Skodborg og Vandfuld og muligvis andre tilgrænsende herreder var ørtugen enten 10 skæpper rug, 12 skæpper byg og 20 el. 24 skæpper havre el. 8 skæpper rug, 10 skæpper byg og 16 skæpper havre. Da skæppen i disse herreder kun var $\frac{1}{12}$ td., er det vanskeligt at finde en forklaring på den usædvanligt lille ørtug. I Nørre og Øster Horne herreder endelig, hvor skæppen antagelig var $\frac{1}{10}$ td., forekommer en ørtug på $12\frac{1}{2}$ skæppe rug og 15 skæpper byg. Denne ørtug er nøjagtig lige så stor som åbomålets ørtug, der benyttedes i resten af Varde syssel. En ørtug mel var det samme antal skæpper som en ørtug rug, og en ørtug malt var det samme antal skæpper som en ørtug byg. – B. 1 ørtug saltsten = 12 sten.

LITTERATUR. De s. 63 som kilder citerede bøger, Svend Aakjær: Maal, Vægt og Taxter i Danmark (Nordisk Kultur XXX, s. 175 ff.),

N. E. Nørlund: De gamle danske Længdeenheder, Kristof Glamann: Om kapiteltakst og kornmål (Historisk Tidsskrift 11. rk. IV, s. 489 ff.), Svend Gissel: Sjællands gamle kornmål (Bol og By V, s. 36 ff.).

Mål og vægtenheder, der benyttedes i andre perioder og i andre egne af landet.

På grund af den begrænsede plads, der står til rådighed, har det kun været muligt at give en mere indgående redegørelse for de mål og vægtenheder, der anvendtes i den indenrigske vareomsætning i kongeriget vest for Øresund 1500–1700. Når denne periode og denne del af landet er valgt, skyldes det, at der for de øvrige perioders og landsdeles vedkommende kan henvises til lignende oversigter, der omregner de gamle mål og vægtenheder til metersystemets enheder, og som i reglen er ordnet leksikalsk og forsynet med litteraturhenvisninger. Middelalderens mål og vægtenheder behandles således i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, 1700-tallets i Astrid Friis og Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800 I, s. 119 ff., 1800-tallets i R. W. Bauer: Haandbog i Mønt- Maal og Vægtforhold og Sønderjyllands bl. a. i Franz Böttger: Alte schleswig-holsteinische Masse und Gewichte. Alle perioders og egne mål og vægtenheder omtales i Svend Aakjær: Maal, Vægt og Taxter i Danmark (Nordisk Kultur XXX, se 175 ff.), i N. E. Nørlund: De gamle danske Længdeenheder (4) og i Håndbog for danske Lokalhistorikere. Se desuden artikler i Kalkars ordbog, Ordbog over det danske Sprog og de forskellige dialektordbøger.

- 1) 28. marts 1590 påbød kongen, at den fynske skæppe (og tønde) også skulle benyttes på Langeland.
- 2) Ifølge takster anvendte ved skiftet efter Erik Banner i 1554 og Frands Banner i 1575 (Oslo U. B. 8,2°) var 1 pund rug på Sjælland det samme som 3 tønder vendelbomål, medens 1 pund byg på Sjælland var det samme som 3½ tønde vendelbomål. Da 1 pund rug og 1 pund byg var identiske med henholdsvis 20 og 24 skæpper, gik der altså $6\frac{2}{3}$ skæpper rug og $6\frac{0}{7}$ skæpper byg Sjællandsmål på 1 tønde vendelbomål. De sjællandske rug- og bygtønder handelsmål blev med andre ord betragtet som lige så store som vendelbotønderne.
- 3) 18 pd. i Hassing og Refs herreder, som der står hos Arent Bertsen 4. bog, s. 503, er antagelig trykfejl for 13 pd. Forordningen af 30. august 1687, der i vid udstrækning benytter Arent Bertsen som kilde, opgiver ligeledes, at en td. smør vejede 18 pd. i de to herreder.
- 4) Af bidrag til længdemålenes historie, som er yngre end Nørlunds bog må nævnes de kunsthistoriske indledninger i de sidst udkomne bind af Danmarks Kirker samt de bøger og afhandlinger, i hvilke svenske forskere har offentliggjort deres forsøg på at bestemme længden af de mål, der benyttes ved markrebninger og opførelse af bygninger også i Danmark. Disse bøger og afhandlinger er citeret i litteraturlisterne i Hilbert Andersson: *Parzellierung und Gemengelage* og Frits Hastrup: *Danske Landsbytyper*.

TILLÆG

Danske mønters omsætningsværdier 1500–1700.

Redaktionen af D.H.F.s håndbøger har ment, det var praktisk, at der i forbindelse med den alfabetisk ordnede oversigt over mål- og vægtenhederne 1500–1700 blev givet en tilsvarende oversigt over mønternes værdi i samme periode. De i denne oversigt meddelte omsætningsværdier er møntordningernes officielle. I krigs- og krisetider var det imidlertid almindeligt, at der udmøntedes småmønt af ringere lødighed end forudsat i møntordningerne og alt for få dalere og andre mønter, hvis lødighed bibeholdtes. Følgen blev, at der ved omvekslinger fra dårlig til god mønt måtte betales *opgæld eller agio (l'agio)*. Efter krigene, når møntvæsenet blev reorganiseret, nedsatte man *officielt* de gamle dårlige mønters værdi til en eller anden brøkdelt af de nye mønter med samme navn.

Danske sølv- (og kobber)mønter 1500–1624.

Albus. Se Hvid.

Blaffert. 1 blaffert = 2 penning.

Daler. Efter møntordningen 1514 blev der slået sølv-mønter af dalerens størrelsesorden, nemlig *sølvgyldener*, af hvilke 8½ vejede en kølnermark, og hvis finvægt var små 24 g. Sølvgyldener, *gyldengroschener* eller, som de senere hen altid hed, dalere (egentlig *joachimsdalere*), af hvilke 8 vejede en kølnermark, omtales i de fleste møntordninger fra og med Frederik I's regeringstid. Deres finvægt varierede mellem 26 g på Christian III's tid og godt 25 g på Christian IV's. Sølvgyldenens, gyldengroschenens og dalerens skillingstal var 24 i 1514, 40 1524, 48 1544, 64 1572,

(vedr. tiden 1572–92 se Mønten, som før gik), 66 1602, 68 1609, 74 1610, 80 1616, 84 1618, 96 1619 og 100 1624. På den tid var det blevet almindeligt at kalde disse dalere *rigsdaler (in specie)* eller *enkende, tykke, møntede daler*. – *Daler i mønt*. Regnemønt indført i 1618 = 80 skilling. – *Breddalere*. Store sølvmønter slået i 1608 til værdi af $1\frac{1}{2}$ –6 daler. – *Løvedaler*. Mønt slået i 1608 = $50\frac{2}{3}$ skilling. – *Ortsdaler*. Omtales i møntordningen 1619 og var det samme som $\frac{1}{4}$ daler. – *Sletdaler*. Regnemønt, der kendes fra begyndelsen af 1600-tallet = 64 skilling.

d., denarius. Se Penning.

Engelsk. Middelalderlig mønt, i hvilken man endnu i 1500- og 1600-tallet opgav nogle af de afgifter, bønderne svarede deres herskab. I stedet for 1 engelsk betalte bønderne $\frac{1}{4}$ skilling, og i stedet for 1 *skilling engelsk* = 12 engelsk betalte de 3 skilling.

Grot. Middelalderlig mønt, i hvilken man endnu i 1500- og 1600-tallet opgav nogle af de afgifter, bønderne svarede deres herskab. I stedet for 1 grot betalte bønderne $\frac{3}{4}$ (eller 1) skilling, og i stedet for 1 *skilling grot* = 12 grot betalte de 9 skilling.

(*Sølv*) *gylden* og *gyldengroschen*. Se Daler.

Hebræer. En- og tomarkstykker udmøntede 1644–48.

Hvid. 1 hvid = $\frac{1}{3}$ skilling.

Klipning. Teknisk betegnelse for firkantede mønter. Klippinge udmøntede man især under krigene, når der skulle slås mange mønter i regelen af ringe lødighed.

Krone. Mønt, der første gang blev slået i henhold til møntordningen 1618. Kronens skillingstal var 126 i 1618 (1 krone havde altså samme værdi som $1\frac{1}{2}$ daler) og 144 (eller 96 kroneskillinger) i 1619. – En *ortskrone* var det samme som $\frac{1}{4}$ krone.

Mark. Marken skulle første gang være slået som mønt i

henhold til møntordningen 1523. Før den tid var marken kun en regnemønt. Markens skillingstal var oprindelig 16, men blev i 1602 $16\frac{1}{2}$, 1609 17, 1610 $18\frac{1}{2}$, 1616 20 og 1620 21. — *Fin mark* og *grov mark*. Betegnelser for de markmønter af henholdsvis større og mindre finhed, der blev slået i henhold til møntordningen 1602. Grov mark har dog også samme betydning som ordet rigsmark (se nedenfor). — *Lødemark*. Egentlig en vejet mark sølv. I 1447, da udmøntningen af skillinger ikke var ret gammel, regnede man med, at en lødemark var det samme som 45 skilling, og denne takst holdt sig uændret, skønt skillingens sølvværdi blev stedse mindre i det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede. — *Rigsmark*. Betegnelse for den udmøntede mark til forskel fra sletmarken. — *Sagemark*. D.v.s. den mark, hvori landskabslovene angav bødernes størrelse. Takster, hvorefter man omregnede sagemarken til gangbar mønt, er trykt i Arent Berntsens Danmarks og Norges frugtbar Herlighed II, s. 559 og i Christen Ostensen Vejles Glossarium juridicum. — *Sletmark*. En regnemønt = $\frac{1}{4}$ sletdaler eller 16 skilling.

Mønten, som før gik, og mønten, som nu går. I 1572 forsøgte regeringen forgæves at bringe den danske mønt i overensstemmelse med den lybske ved at nedsætte mønten, som før gik, nemlig de i omløb værende mønter, til det halve af deres pålydende værdi. Mønter, som nu går, blev kun slået i 1578 og 1579, og er i øvrigt at betragte som regnemønter.

Penning. 1 penning = $\frac{1}{12}$ skilling.

Skilling. Mønt, der her i landet første gang blev slået under Christoffer af Bayern. I nærværende oversigt er de forskellige mønters omsætningsværdi angivet ved hjælp af deres skillingstal. Skillingens sølvværdi fremgår af skillings-tallene for daleren, hvis finhed er opgivet i afsnittet om

denne mønt. – *Fin skilling* og *grov skilling*. Betegnelser for de skillinger af henholdsvis større og mindre finhed, der blev slået i henhold til møntordningen 1602. – *Firehvids-skilling*. Mønt til en værdi af 4 hvide, der blev slået i henhold til møntordningen 1523. – *Kroneskilling*. Mønt der blev slået i henhold til møntordningen 1619. Værdien af 1 krone-skilling var $\frac{1}{96}$ krone. – *Lejrskilling*. Mønt til en værdi af 10 hvide, der blev slået i 1523.

Søsling. 1 søsling = $\frac{1}{2}$ skilling.

Witten. Se Hvid.

Danske sølv- og kobbermønter 1625–1700.

Efter møntvæsenets reorganisation i 1625 blev der udmøntet *rigsdaler (in specie)* (senere gerne *speciedaler* eller *specier*), *kroner*, *mark*, *skillinger* og *hvide*. De tre første mønters og hvidens skillingstal var 96, 128, 16 og $\frac{1}{3}$; men kronen blev hurtigt benævnt på halvkronen, hvis skillingsstal var 64 eller det samme som *sletdalerens*. Til de fem mønter med særlige navne kom senere *rigsorten*, hvis skillingsstal var $\frac{1}{4}$ af rigsdalerens eller 24. Medens speciedaleren altid udmøntedes med en finhed på mellem 25 og 26 g, var de andre mønters lødighed gerne så ringe, at deres værdi i forhold til speciedaleren ikke var den i møntordningen 1625 forudsatte. Følgen blev, at der ved omvekslingen af disse mønter til speciedaler måtte betales opgæld. Til angivelse af denne opgælds størrelse benyttede man tre sæt regnemønter, nemlig rigsdaler, krone, mark og skilling i henholdsvis specier, kroner og (*kurant*) mønt, d.v.s. mark, skillinger og hvide. 1 rigsdaler i kroner var så mange udmøntede kroner, som svarede til rigsdalerens officielle skillingstal, 96, divideret med kronens, 64, altså $1\frac{1}{2}$ krone, 1 rigsdaler i kurant mønt var så mange udmøntede mark, som svarede til rigsdalerens officielle skillingstal divideret med markens, 16,

altså 6 mark o.s.v. Opgælden på 1 rigsdaler kurant mønt, der skulle veksles til rigsdaler in specie varierede i tiden 1625–90 mellem 0 skilling (1629–43) og 12 skilling (1644–47). I 1699 var den steget til 15 skilling.

Danske guldmønter.

Guldmønterne blev altid slået i så ringe mængde, at de ikke fik nogen betydning i daglig handel og vandel. De vigtigste danske guldmønter var *dukat* (finvægt 1602: 3,39 g), *guldkrone* (finvægt 1618: 2,73 g), *guldridder* (finvægt 1611: 7,495 g), *rhinsk gylden* (finvægt 1523: 2,40 g), *ungarsk gylden*, d.v.s. en dukat, *nobel* (finvægt 1514: 14,08 g), *rosenobel*, d.v.s. en guldridder, *portugaløse* (finvægt 1602: 33,92 g), *sovereign* (finvægt 1608: 10,03 g). Forholdet mellem guldets og sølvets værdi var i begyndelsen af 1500-tallet som 1 til 11, omkring midten af 1600-tallet som 1 til 14½.

LITTERATUR. Astrid Friis og Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800 I, 1958, s. 3 ff.; Georg Galster i Nordisk Kultur XXIX, 1936, s. 165 ff.; samme: Mønt 1965; Axel Nielsen: Specier, Kroner, Kurant, 1907; J. Wilcke: Renæssancens Mønt- og Pengeforhold 1481–1588, 1950; samme: Christian IV's Møntpolitik 1588–1625, 1919; samme: Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III 1625–1670, 1924; samme: Daler Mark og Kroner 1481–1914, 1931. En oversigt over de af J. Wilcke udarbejdede møntværditabeller 1481–1914 er trykt i sidstnævnte bog s. 173.

